

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

HÂRİZMŞAHLAR'DA ŞEHZÂDELİK MÜESSESESİ (1097-1231)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KEMAL AKKURT

KOCAELİ 2021

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

HÂRİZMŞAHLAR'DA ŞEHZÂDELİK MÜESSESESİ (1097-1231)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KEMAL AKKURT

Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ

KOCAELİ 2021

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

HÂRİZMŞAHLAR'DA ŞEHZÂDELİK MÜESSESESİ (1097-1231)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ

Tezi Hazırlayan: Kemal AKKURT

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 16.06.2021/14

KOCAELİ 2021

ÖNSÖZ

Hârizmşahlar tarihi hakkında bugüne kadar yapılmış çalışmaların yanında hâlâ üzerinde durulabilecek yeni konular mevcuttur. “Hârizmşahlar’da Şehzâdelik Müessesesi (1097-1231)” başlıklı bu tezin amacı Orta Çağ Türk Devletleri için daha önce müessese bütünlüğü içerisinde ele alınmamış olan; çevrelerinde toplanan siyasi ilişkiler ağları, yönettikleri bölgeler ve girdikleri iktidar mücadeleleri ile devletin iç dinamiklerinin merkezinde yer alan şehzâdeleri incelemektir. Bu incelemenin, Hârizmşahlar örneğinde olmak üzere hükümdar hayattayken dahi vefatından sonrası için devlet içerisindeki birçok güç odağının şehzâdeler üzerinden siyasi pozisyon almaya çalıştığını göstereceği düşünülmektedir. Ayrıca daha önce müstakil olarak incelenmeyen Hârizmşah şehzâdelerinin siyasi yaşamlarını incelemeyi amaçlamaktadır.

Şehzâdelerinin siyasi hayatlarını ve bir müessese olarak şehzâdeliği inceleyen bu çalışma, 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş Anuşteginogulları içerisindeki şehzâdeler ile sınırlandırılmıştır. Önceki Hârizmşah hanedanları çalışmanın kapsamı içerisinde değildir. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzu gereğince giriş bölümünden önce kaynakların tanıtımı giriş bölümünde yapılmıştır.

Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şehzâdelerin siyasi hayatları konu edilmiştir. Şehzâdelerin siyasi hayatları incelenirken devletin kurucusu olduğu kabul edilen Hârizmşah Atsız’ın oğulları, ilk şehzâdeler olarak ele alınmıştır. Ondan sonra tahta çıkan İl Arslan, Tekiş ve Alâeddin Muhammed’in şehzâdeleri birer başlık kapsamında incelenmiştir.

Hükümdar henüz hayattayken vefat eden şehzâdelerin çocukları, babalarının mirasından pay talep edebildikleri ve hanedanın erkek üyesi olmaları nedeniyle tahta hakları olması bakımından vefat eden şehzâde anlatıldıktan hemen sonra ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise veraset sistemi, şehzâdelerin hayatlarındaki etkili güç odakları, siyasi ve askeri güçleri, aldıkları görevler, eğitimleri, önemli şehirler ile bölgeler ve unvanları gibi önemli noktalar kapsamında konu, müessese yönü ele alınmıştır.

Çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda konu hakkındaki telif eserler ile ana kaynaklar incelenmiştir. İncelemenin ortaya çıkardığı önemli noktalardan sonuç kısmında bahsedilmiştir.

Şehzâdelerin siyasi hayatlarını ve şehzâdeliği bir müessese olarak incelediğim bu çalışmanın, Hârizmşahlar tarihi için mütevazi bir katkı olmasını temenni ediyorum. Konunun seçiminden başlayarak son noktayı koyduğum güne kadar destekleri ve yol göstericiliği ile yanımda olan değerli hocam Doç. Dr. Meryem Gürbüz'e teşekkürü bir borç biliyorum.

Kemal Akkurt

2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	
İÇİNDEKİLER.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HÂRİZMŞAH ŞEHZÂDELERİ	5
1.1. ATSIZ OĞULLARI.....	5
1.1.1. Athg	5
1.1.1.1. Athg'ın Ölümüyle Sonuçlanan Olayların Başlangıcı: Sultan Sencer ile Atsız'ın İlişkilerinin Bozulması	5
1.1.1.2. Cend Seferi (1132-1133) ve Atsız'ın İlk İtaatsizlikleri	7
1.1.1.3. Sultan Sencer'in I. Hârizm Seferi ve Athg'ın Öldürülmesi.....	10
1.1.2. İl Arslan ve Süleyman Şah.....	11
1.1.3. Hitay Han	16
1.2. İL ARSLAN OĞULLARI.....	16
1.2.1. Sultan Şah ve Tekiş.....	16
1.3. TEKİŞ OĞULLARI.....	21
1.3.1. Nâsırüddin Melik Şah	21
1.3.2. Kutbeddin Muhammed	28
1.3.3. Tâceddin Ali Şah.....	31
1.3.4. Yunus Han.....	38
1.3.5. Togan Togdı.....	43
1.4. ALÂEDDİN MUHAMMED OĞULLARI	43
1.4.1. Celâleddin Mengübertî	43
1.4.2. Rükneddin Gursançtı.....	55
1.4.3. Gıyâseddin Pir Şah.....	59
1.4.4. Kutbeddin Uzlak Şah ve Ak Sultan	67
1.4.5. Kümâhi Şah.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

2. HÂRİZMŞAHLARDA BİR MÜESSESE OLARAK ŞEHZÂDELİK ..	71
2.1. HÂRİZMŞAHLARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI, VERASET USÛLÜ VE MERKEZİ DEVLET YAPISI	71
2.2. ŞEHZÂDELER VE GÜÇ ODAKLARI.....	75
2.2.1. Sultan	75
2.2.2. Atabegler	76
2.2.3. Emîrler	78
2.2.4. Şehzâde Vezirleri	80
2.2.5. Şehzâde Anneleri, Eşleri ve Siyasi Evlilikleri	81

2.2.6.	Diğer Hanedan Üyeleri	84
2.2.7.	Diğer Devletler	87
2.2.8.	Halk	89
2.3.	ŞEHZÂDELERİN EĞİTİMİ	91
2.4.	ŞEHZÂDELERİN ALDIKLARI GÖREVLER, ÖNEMLİ ŞEHİRLER VE ASKERİ – SİYASİ GÜÇLERİ.....	92
2.4.1.	Valilik Görevi ve Şehzâdeler için Önemli Şehirler ile Bölgeler	92
2.4.2.	Ordu Komutanlığı Görevi ve Askeri Güçleri.....	96
2.4.3.	Naiplik – Sultana Vekalet Görevi	99
2.4.4.	Şehzâdelerin Siyasi Güçleri	101
2.5.	ŞEHZÂDELİK DÖNEMİNDE KULLANILAN UNVAN VE LAKAPLAR.....	102
2.6.	ŞEHZÂDELERİN SÜT ANNELERİ	103
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	107

ÖZET

Hârizmşahlar Devleti'nde şehzâdeler etkin roller almışlardır. Çalışmamızda çok geniş bir coğrafyada varlıkları görülen bu şehzâdelerin siyasi yaşamları incelenmiştir.

Şehirlerde ve eyaletlerde vali olarak görev yapmışlardır. Ordu komutanı olarak gerektiği durumlarda hükümdarın emrinde savaflara katılmışlardır. Her şehzâde, kendi döneminde devlet içindeki çeşitli emîrler ve güç odakları tarafından desteklenmiştir. Şehzâdelerin taht mücadeleleri yalnız kendileri için değil destek gördükleri bütün tarafların da devletin geleceğindeki yerini belirlemiştir. Şehzâdelerin dahil olduğu veraset sistemi, hayatlarını etkileyen güç odakları, aldıkları görevler, eğitimleri ve unvanları müessese bütünlüğü içerisinde ele alınmıştır.

İktidar olmanın ve iktidarda kalmanın ortaya çıkardığı doğal çekişme ortamı şehzâdeler arasındaki çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu bakımdan yaşları ne olursa olsun gerektiğinde çevresindekilerle birlikte taht için mücadele vermekten çekinmemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şehzâde, İktidar, Hârizmşahlar, Müessese.

ABSTRACT

In Khwarazm-Shah Dynasty, princes had prominent roles in state administration. Political lives of these princes who could be observed in a very vast geography had been studied.

They served as governors of regions and cities. They served as army commanders under orders of the monarch whenever it was necessary. Each prince was supported by several emirs and powerful groups within the state during their times. Fight for the thrones did not only affect the princes who fought for the throne, but they also affected people and groups who supported them as well their future in the state. The succession system the princes were part of the power groups and prominent figures that affected their lives, the duties they assigned with, their service, education and titles are handled within the institutional integrity.

The conflict inherently caused by coming to power and staying in power made conflict between princes inevitable. In that sense, the princes didn't hesitate to fight for the throne with their circle regardless of their age.

Keywords: Prince, Power, Khwarazm-Shah, Institution

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı Geçen Eser
b.	:	bin, ibn
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
haz.	:	Hazırlayan
hş.	:	Hicrî Şemsî
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
ö.	:	Ölüm
sy	:	Sayı
s.	:	Sayfa
ss	:	Sayfalar
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Hârizmşahlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuş ve birçok açıdan onun devamı olan bir devlettir. İzledikleri siyasetle Moğol İstilâsının başlamasında etkili olmuşlardır. Nitekim bu hadise, devleti temellerinden sarsmıştır. Moğollara karşı etkin bir savunma oluşturulamamış ve devletin en önemli şehirleri birer birer sükût etmiştir. Sultan Muhammed Hârizmşah (ö.1220), Moğolların devletini çökerttiğine ve haremini ele geçirdiğine şahit olarak büyük bir hüzünle vefat ettikten sonra devletin başına geçen Celâleddin Hârizmşah (ö. 1231) her ne kadar cesur kararlarla devletini tekrar diriltmeye çalışsa da Hârizmşahlar Devleti'nin inkırazına mâni olamamıştır.

Hârizmşahlar Devleti, geride bıraktığı tarihi miras ile Türk tarihi açısından oldukça önemli bir yer etmiş ve tarihi kaynaklarda kendisine yer bulmuştur. Hârizmşah şehzâdelerinin siyasi hayatları ve müessese yönünden bilgiler ihtiva eden eserler çalışma kapsamında incelenmiştir. Çalışmada kullanılan bu eserler ile konunun sınırları bakımından kullanılması mümkün olmadığı halde genel manada Hârizmşahlar tarihi açısından yüksek öneme sahip yazılı kaynakları ana kaynaklar ve telif eserler olarak ikiye ayırmamız mümkündür.

Hârizmşahlar tarihinin ana kaynakları arasında münşeât mecmuaları çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda karşımıza çıkan en temel iki isim Reşîdüddin Vatvât (ö.1177) ve Bahâeddin el-Bağdadî'dir.

Reşîdüddin Vatvât, devletin kuruluşu sırasında önemli bir devlet adamıdır ve Tekiş tahta çıktığında sedyeyle huzuruna getirildiğine bakacak olursak uzun bir yaşam sürmüştür. Hârizmşah Atsız (ö.1156) ve İl Arslan (ö.1172) zamanlarında devletin inşâ divanından sorumluydu. Onun Farsça mektuplarında kullandığı metot grameri bakımından dikkat çekicidir ve Büyük Selçuklular ile Gazneliler dönemlerinde kullanılan metoda benzemektedir. Bahâeddin el-Bağdadî ise Tekiş'in (ö.1200) İnşâ Dîvânı sorumlusuydu ve üslubu oldukça ilgi görmekteydi. Ayrıca Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin inşâ işlerinin başında bulunan Müntecibüddin

Bedî'nin kaleme aldığı münşeât mecmûası da oldukça önemlidir. Münşeât mecmualarından devlet teşkilatı açısından özellikle belirtilmesi gerekenler şunlardır¹:

1. *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eş'âr* (Reşîdüddin Vatvât)
2. *Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir* (Reşîdüddin Vatvât)
3. *Umdetü'l-bülegâ ve 'uddetü'l-füsah'â* (Reşîdüddin Vatvât)
4. *Münşeât-ı Reşîdüddin Vatvât* (Reşîdüddin Vatvât)
5. *et-Tevessül ile't-teressül* (Bahâeddin el-Bağdadî)
6. *Leningrad Münşeât Mecmûası* (Çeşitli Münşîler)
7. *Atabetü'l-ketebe* (Müntecibüddin Bedî)

Hârizmşahlar tarihi ve şehzâdeleri söz konusu edildiğinde önemli bilgiler içeren birçok vekayinâme söz konusudur. Bu kısımda yalnızca belli başlı bazı vekayinâmelerden bahsedilecektir. Öncelikle dile getirilmesi gereken vekayinâme yazarı Nesevî'dir (ö.1249-1250). Onun *Sîretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî* adlı eseri özellikle son dönem Hârizmşah şehzâdeleri için çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır².

Hârizmşah şehzâdelerinin hepsi hakkında bilgiler içermesi bakımından Cüveynî'nin (ö.1283) *Tarih-i Cihângüşâ* adlı eseri çok önemlidir. Sadece şehzâdelerin siyasi hayatları açısından değil müessese yönüyle ilgili de yorum yapmaya imkân verebilmesi açısından içeriği dikkatle incelenmelidir³. Bu noktada verdiği bilgiler büyük oranda *Tarih-i Cihângüşâ* ile paralellik arz etse de Reşîdüddin Fazlullah'ın (ö.1318) eseri *Câmi'ü't-tevârîh*'e⁴ de yer ayırmak gerekmektedir, içerdiği minyatürler bakımından oldukça zengindir.

¹ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2014, ss. 14-22; Kasım Toyserkanî, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvât*, Tahran, 1338, s. 93; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956, c. II, s. 299.

² Nesevî ve eseri için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 577-578., 2006, c. XXXII.

³ Cüveynî ve eseri hakkında bkz. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 140-141., 1993, c. VIII; Osman G. Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 77-79., 2011, c. XL; Ayrıca bkz. Teresa Fitzherbert, "Portrait of a lost leader. Jalal al-Din Khwarazmshah and Juvaini", *The Court of the Il-khans 1290-1340*, ed. Teresa Fitzherbert, Julian Raby, Oxford: Oxford University Press, 1996.

⁴ Bkz. Ramazan Şeşen, "Câmiü't-Tevârîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 132-134., 1993, c. VII.

İbnü'ül Esîr (ö.1233), *el-Kâmil fi't-târîh*⁵ eseri hem şehzâdelerin birbirleriyle olan ilişkileri bakımından hem de şehzâdelerin atandıkları bölgelerde çevre hükümdar ve emîrlerle ettikleri mücadele söz konusu olduğunda diğer kaynaklarda bulunmayan detaylar içerdiğini belirtmek gerekmektedir.

Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (ö. 1194) ile Hârizmşahlar arasındaki münasebetler hakkında en önemli kaynaklardan bir tanesi de Ravendî'nin *Râhatü's-şudûr ve âyetü's-sürûr*⁶ adlı eseridir. Hârizmşah şehzâdelerinden Yunus Han ile ilgili içerdiği bilgilerin diğer kaynaklara göre oldukça zengindir fakat meselelere Hârizmşahlar'a oldukça karşıt bir bakış açısıyla anlattığını dile getirmek gerekir. Yine aynı açıdan Hüseyinî'nin (ö. 1194'ten sonra) *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*⁷ adlı eseri zikredilmelidir.

Yukarıda konu edinilen vekâyinamelerin yanında Hârizmşah şehzâdeleri hakkında verdikleri değerli detaylar nedeniyle Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî'nin (ö. 1340'tan sonra) *Târîh-i Güzîde* adlı eseri ile Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî'nin (ö. 1266'dan sonra) *Tabakât-ı Nâşirî* adlı vekayinâmesi de ayrıca anılmalıdır.

Hârizm coğrafyası ve ticari hayatı açısından Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 1229) Mu'cemü'l-büldân ismindeki eseri en ön plana çıkan eserdir. Müellif Moğol İstilasından kısa bir süre önce bölgeyi dolaşmış ve gözlemlediği önemli bilgileri eserine kaydetmiştir.

Avfi'nin (ö. 1232?) *Lübâbü'l-elbâb* adlı eseri, dönemin şairlerini ve edebiyatçıları ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Ahmet Eflakî'nin (ö. 1360) *Menâkıbü'l-ârifîn* ismini taşıyan eseri de vurgulanmalıdır⁸.

Bu dönem hakkında bu başlık altında dikkate değer bir diğer eserin de Devletşâh'ın (1494 – 95?) *Tezkiretü's-şu'ara* olduğunu belirtmek mümkündür.

⁵ bkz. Abdülkerim Özeydın, “el-Kâmil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 281-283., 2001, c. XXIV.

⁶ Ravendî ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özeydın, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, c. XXXIV, ss. 471-72.

⁷ Hüseyinî ve eserleri için bkz. Osman G. Özgüdenli, “Hüseyinî, Ali b. Nâsır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2016, c. EK-I, s. 572.

⁸ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, ss. 28-30.

Hârizmşahlar tarihi hakkında oldukça önemli telif eserler de mevcuttur. Bu konuda ilk olarak İbrahim Kafesoğlu'nun *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* adlı eserinden bahsetmek gerekmektedir. Oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eser, Hârizmşahlar tarihi çalışmalarında yol gösterici niteliktedir. Bu çalışma Celâleddin Hârizmşah dönemini kapsamı içine almamaktadır. Celâleddin ve dönemiyle ilgili ön plana çıkan akademik çalışma için Aydın Taneri'nin *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı* adlı eserinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Çalışma esnasında sık sık faydalanılan diğer eserler de V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* eseri ile Ziya Bünyatov'un *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti* isimli çalışmalarıdır. Ayrıca devlet teşkilatıyla ilgili hususlarda Meryem Gürbüz'ün *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür* adlı eseri yoğun biçimde kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HÂRİZMŞAH ŞEHZÂDELERİ

1.1 ATSIZ OĞULLARI

1.1.1. Atlıg

Atlıg (ö. 1138), kaynaklarımızda Atsız'ın oğlu olarak karşımıza çıkan ilk isimdir. Babasının Sultan Sencer'e karşı giriştiği itaatsiz hareketler sonucunda gelişen olaylar ve bu olaylar sonucunda Atlıg'ın karşılaştığı sonuç bu başlık altında incelenecektir.

1.1.1.1. Atlıg'ın Ölümüyle Sonuçlanan Olayların Başlangıcı: Sultan Sencer ile Atsız'ın İlişkilerinin Bozulması

Sultan Sencer (ö.1157) ile Hârizmşah Atsız arasındaki ilişkiler, Atsız'ın babasının yerine Hârizmşah olarak görevi devralmasının onaylandığı ilk günden itibaren çok iyi seviyede idi. Horasan'ın Büyük Sultan'ı ile Atsız'ın ilişkileri ilk yıllarda sadakate ve karşılıklı güvene dayalıydı. O kadar ki Sultan Sencer'in ordusunda önemli yararlılıklar gösteren ve muhtelif seferlere katılan Atsız, özellikle 1132 yılında Irak Sultanı Mes'ûd'a (ö. 1152) karşı giriştiği seferde ordusunun sol kanadında yer almış ve savaşta sağladığı katkı Sultan Sencer tarafından takdirle karşılanmıştı. Bu sefer Atsız'ı ön plana çıkardı.⁹

Cüveynî'nin aktardığı bilgilere göre Sultan Sencer'in Atsız'a olan itimadı, Irak Sultanı Mes'ud'a karşı verilen savaştan önce de önemli bir düzeye erişmişti. Çünkü Sultan Sencer'in bir suikasta kurban gitmesi Hârezm'in bu genç valisi tarafından engellenmişti. Söz konusu olay, 1129-1130 yılında Sultan Sencer'in, Karahanlıların isyanı üzerine Mâverâünnehir'e yürüyüşü sürecinde gerçekleşen bir av esnasında

⁹ Atsız'ın bu savaşta rolü ve bundan önce Sultan Sencer'e destek olarak katıldığı seferler için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, ss. 44-45; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, c. 2: İkinci İmparatorluk Devri, ss. 311-12; V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 346; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, Ankara: İSAM Yayınları, 2017, c. I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), s. 267; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 91-92., 1991, c. IV, s. 91; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 256.

gelişmişti: Sultan Sencer'in ordusuna yeni katılan bir grup askerin suikasta girişmeleri üzerine, bu durumu rüyasında gören Atsız, hızla olay yerine gelerek hayatı tehlikede olan Sultan Sencer'i kurtarmıştı¹⁰.

İbrahim Kafesoğlu da bu suikast meselesinin “hayâl mahsulü” tarafına dikkat çekmiş ve Atsız'ın katkısının ne ölçüde olduğuyla ilgili makul bir açıklama getirmiştir. Ona göre bu olay; Sultan Sencer'in, kendisini öldüreceğinden korkan Semerkand Hanı Muhammed Arslan'ın (ö.1132), Büyük Selçuklu Sultanı'na karşı giriştiği başarısız suikast girişiminden kaynaklanmıştır. Semerkand Hanı'nın Sultan Sencer'i öldürmek adına bulunduğu bölgeye gönderdiği birkaç Karluk, suikastı başaramadan yakalanmıştır ve Hârizmşah Atsız da olayın çözülmesinde muhtemel bir katkı sunmuştur¹¹. Sonuç olarak bu suikast olayıyla ilgi önemli nokta Atsız'ın, görünüşte, Sultan Sencer'e çok sadık olduğunun vurgulanmasıdır.

Ana kaynakların Sultan Sencer ile Hârizmşah Atsız arasındaki bu müspet ilişkilerin bozulmasıyla ilgili hedef tahtasına oturttuğu kişiler Büyük Selçuklu Devleti'nin Hârizmşah Atsız'ı “kıskanan”, ona düşmanca hisler besleyen emîrleriydi¹². Öyle ki Hârizmşah Atsız, Sultan Sencer'e destek olarak katıldığı 1135 Gazne seferi sırasında bu emîrlerin Sultan'ın aklını çeldirmiş olduğuna kanaat getirmiş ve aynı zamanda Sultan'ın kendisine karşı soğuduğunu hissederek geri dönmüştü¹³. Sultan Sencer ile Atsız arasında bu sefer sırasında başlayan gerilim artarak devam etmiş ve 1138 yılında I. Hârizm Seferi'nde Atlığ'ın hayatına mâl olmuştu.

Bu noktada, Horasan'ın tecrübeli sultanı Sencer'in, Atsız'a karşı sefer düzenleyecek kadar güvenini yitirmesi yol açan olaylar silsilesinin başlangıcını ve yegâne kaynağını emîrlerin “kıskançlık” krizi olarak nitelendirmek yetersiz kalacaktır. Atsız, 1135'teki sefere kadar koşulsuz bir sadakat içerisinde miydi? Yoksa emîrlerin “kıskançlık” olarak aktarılan duyguları birer çekince miydi? Bu sorulara makul cevaplar verebilmek adına Atsız'ın 1133 Cend seferini incelemek yerinde olacaktır.

¹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 256.

¹¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 45-46.

¹² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 256; Farbod Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 41.

¹³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 46; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 2: İkinci İmparatorluk Devri, s. 312.

Zira bu sefer bir valinin askeri, ekonomik ve siyasi gücünü perçinleyecek sonuçları içermektedir.

1.1.1.2.Cend Seferi (1132-1133) ve Atsız'ın İlk İtaatsizlikleri

Atsız'ın, Cend ve Mangışlak civarındaki gayrimüslim Türklerin üzerine yürümesini de kapsayan bu seferi, birçok açıdan çıkarıyordu. Çünkü vergi gelirini arttırıp önemli orandaki asker kaynağına erişmesini sağlayacak geniş bir bölgede, siyasi durumunu kuvvetlendiren somut bir adım atmıştı¹⁴.

Cend'i ele geçirerek daha kuzeyine yapılacak seferlerde üs olarak kullanma arzusunun yanında kuzeyde bulunan gayrimüslim Türklerin saldırılarından da Hârizm korunmuş olacaktı. Esasen Atsız'ın babası Kutbeddin Muhammed döneminde de Hârizm valisine verilen misyonlardan biri buydu. Nitekim 1133'ten ileri bir tarihte Atsız, yazdığı mektupta Abbasî Halifesi Muktefî-Liemrillah'a (ö.1160) babasının söz konusu edilen görevinden bahsederek genç yaşlarından itibaren Hârizm ve Horasan'ın güvenliği için kafirlerin üzerine sefere çıktığı dillendirmiştir. 1133'te bölgeye sefere çıkan Atsız, Sencer ile mücadelesi ve Horasan'da yaşanan diğer gelişmeler nedeniyle şehri elinde tutama imkânından henüz yoksundu. 1145 yılında ise fethetmeyi başarabilmişti. 1145 yılındaki fethinden sonra şehirde bulunan yöneticileri ve askerleri kendisine itaat bildirdikten sonra affetmiştir. Atsız'ın babasının siyaset çizgisinden ayrıldığı en önemli noktanın Cend'in fethiyle kuzeydeki Türkleri, kuvvet zoruyla devletin hizmetine alma ihtiyacından ileri geldiğini söyleyebiliriz. Zira babasının misyonu, bir tehdit olarak görülen gayrimüslim Türklerin Hârizm ve Horasan'a olası zararını engellemekten ibaretti. Bunu sağlamak adına önleyici seferler yaptığı anlaşılmaktadır. Atsız ise bu güçlerden faydalanmak istiyordu. Bu gibi üs bölgesi olarak kullanabileceği bir şehirde kalıcı olmalıydı. Cend'i fethettikten sonra şehrin ileri gelenlerini affedip hizmetine alması da bölgede kalıcı olma isteğiyle alakalı görülebilir. İleriki dönemlerde, Kanglı-Kıpçak unsurun Hârizm ordusu ve siyasetinde etkisi çok önemli düzeyde artması, Atsız ve sonrasında gelen Hârizmşahların yukarıda belirtilen niyetle hareket ettiğinin en temel göstergesidir¹⁵.

¹⁴ Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91.

¹⁵ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, ss. 156-58.

Atsız 1145 yılında erişebildiği bu kazanımlara 1133 tarihinde erişmek için düzenlediği seferde de dönemin halifesinin itici bir güç olabileceğini düşünmek mümkündür. Zira 1131 yılında Sultan Sencer'in onayıyla Irak Selçuklu tahtında bulunan Sultan Mahmûd vefat etmişti¹⁶. Bu olayın ardından da Abbasî Halifesi Sultan Sencer'e karşı olumsuz tutumunun güçlü bir göstergesi olarak hutbeden adını çıkarttı. Her ne kadar Sultan Sencer Halife Müsterşid'in (ö.1135) bu tutumuna aynı sertlikle karşılık verme ihtiyacı duymasa da Halife, düşmanca tutumunu perçinleyecek yeni hamlelerden geri durmuyordu. Adı hutbeden çıkarılan Sultan Sencer, bu olaya rağmen, elçi göndererek bağlılığını bildirmişti. Fakat Halife Müsterşid, Sultan Sencer'in yeğenleri Mes'ûd ve II. Tuğrul ile Horasan'ın Büyük Sultanı'na karşı ittifak kurmaktan geri durmuyordu.¹⁷ Atsız, bu nedenle Sultan Sencer'e karşı hayata geçireceği bir isyan girişiminin Abbasî Halifeliği makamından da meşrulaştırılabileceği düşüncesine kapılmış olabilir. Bu noktada 1133 yılında Halife tarafından Atsız'a gönderilen hediyeler zamanlaması bakımından dikkat çekicidir¹⁸. Sultan Sencer'e açık bir hamaset güden Halife, Büyük Selçukluların kendi içerisinde ve Horasan'a çok yakın bir bölgede gücünü kırarak bir isyan girişiminden rahatsızlık duymasını gerektiren bir neden olmadığı gibi böyle bir isyan girişimini teşvik etmek isteyeceği açıktır.

Halife ile Atsız ilişkileri için bir ihtimal olarak bahsedilen bu gelişmelere; Sultan Sencer'in, Atsız'ın 1133 seferinden övgüyle bahsetmesi¹⁹ açısından bakılacak olursa Atsız'dan o yıla kadar şüphelenmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca Atsız'ın mevcut gücünden Sultan Sencer'in çekinmeyeceği de açıktır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu emîrlerinin 1135 Gazne seferinde açığa çıkan “çekinceleri” hiç de temelsiz değildi. Öyle görülüyor ki Sultan Sencer, 1135 Gazne Seferi sırasında, daha önce ihtimal vermediği, bu çekincelere ve Atsız'ın kendisine karşı bir komplo içinde olduğuna yönelik duyumlara hak vermeye başladığını Hârizmşah'a belli etmişti. Atsız ise bu durum karşısında, acele bir şekilde kendi bölgesine geri dönmeyi tercih

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, c. X, s. 528.

¹⁷ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24 (2008), s. 342.

¹⁸ Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, İstanbul: Derin Yayınları, 2003, s. 4.

¹⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 2: İkinci İmparatorluk Devri, s. 228,315; Sümer, “Atsız b. Muhammed”, s. 91.

etmişti²⁰. Sultan, Atsız'ın kendisine karşı bir komplo içinde olduğunu hissetmekteydi. Bu noktada dikkat çekici olan Sultan Sencer'in, Atsız'ın niyetlerinin yavaş yavaş açığa çıkmasına rağmen atalarının ve hizmetlerinin hatırına geri dönmesine izin vermesidir²¹.

Geri dönen Atsız'ın 1138'deki I. Hârizm seferine kadar gerilimi arttırmaktan geri durmayarak Sultan'ı sefer yapmaya mecbur bıraktığı da açıktır. Sultan Sencer, I Hârizm seferinden sonra yazdırdığı fetihnamede Atsız'ın gerilimi arttıran adımlarına örnek olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı devlet erkanından birini öldürmesinden ve yüksek memurları hapsederek mallarına el koymasından bahsetmektedir. Ayrıca Horasan'a ulaşan yolları kapatması ve Ceyhun ile diğer nehirlerden elde edilen geliri, bağlı olduğu Büyük Selçuklu Devleti'ne gerektiği şekilde göndermemesi de gerilimi yükselten diğer nedenler olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte söz konusu nehirlerde Hârizmşah'a bağlı memurların asayiş zedeleyen ve halkın can, mal güvenliğini ortadan kaldıran eylemleri mevcuttu. Daha önce Halife'ye yazdığı mektupta Atsız'ın 1133 Cend ve Kuzey bölgelerini hedef alan seferinden övgü ile bahseden ve herhangi bir şüphe duymayan Sultan Sencer, 1138'deki söz konusu fetihnamede ise Atsız'ın bu seferini; Cend ve Mangışlak bölgesinde bulunan Müslümanların kanını dökmek ithamıyla olumsuz karşılıyordu.²²

Özellikle Atsız'ın itaatsizliğini gösteren bu girişimleri Sultan'ın iddialarından ibaret olmayıp somut temelleri olduğunu düşünmek mümkündür. Zira Atsız, aşağıda belirtileceği üzere Sultan'ın Hârizm Seferi için yola koyulduğunu duyması üzerine geri adım atmayıp oldukça hızlı ve kapsamlı savunma tedbirleri alarak yanıt vermiş. Ve savaşta kendini daha rahat savunabileceğini düşündüğü güvenli ve muhkem Hezâresb Kalesi'ne sığınarak Sultan'ı beklemeye koyulmuştu²³. Hızlı savunma tedbirleri ve bağlı bulunduğu Sultan'a karşı gerilimi arttırmaktan vaz geçmemesi Sultan Sencer tarafından kendisine karşı gerçekleştirilecek bir seferi beklediğini ve

²⁰ Abdülkerim Özyayın, "Sencer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 507-511, 2009, c. XXXVI, s. 510.

²¹ Bu sefer sırasında Atsız ve Sultan Sencer'in arasında yaşananlar ve konu hakkındaki görüşler için bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 256; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 2: İkinci İmparatorluk Devri, ss. 312-13; Kafesoğlu, *Harezşahlık Tarihi*, s. 46; Aydın Taneri, *Harezşahlık*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 18.

²² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 2: İkinci İmparatorluk Devri, ss. 315-16.

²³ Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), s. 268.

esasen de buna ortam hazırlamaya çalıştığının bir işaretidir. Böyle bir hazırlık içinde olan Atsız'ın, Sultan Sencer'in fetihnamede bahsettiği itaatsiz girişimleri uygulamaması için bir neden yoktur.

Bu siyasi gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde, Atsız açısından 1133 seferini müstakil bir devlete sahip olma amacına ulaşabilmek için bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı girişeceği isyan öncesinde, vaziyetini kuvvetlendirme girişimi olarak düşünmek de mümkündür. Cend seferi hakkındaki dile getirilen düşünce aynı zamanda; Atsız'ın, 1138'de oğlunun ölümüne de yol açan itaatsizlik niyeti taşıyan girişimlerinin başladığı tarihle ilgili de fikir verecektir. Buradan hareketle Atsız'ın, Sultan Sencer'e destek olarak katıldığı 1135 Gazne Seferi'nde yaşanan gelişmelerin öncesinde de bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı itaatsizliğinin zaten başlamış olduğu söylenebilir.

1.1.1.3. Sultan Sencer'in I. Hârizm Seferi ve Atlığ'ın Öldürülmesi

Sultan Sencer sefer için kesin kararını verdikten sonra ordusuyla Belh'ten Eylül 1138'de harekete geçti. Oldukça büyük bir orduyla harekete geçen Sultan'ı karşılamak isteyen Hârizm ordusu bölgelerinde sık uygulanan bir savunma tedbirini uygulayıp Hârizm'e çıkan yollara su vererek bataklık haline getirmişti. Bu durum, Sultan Sencer'in işini zorlaştırmıştı. Zira ordusunun geçişi açısından daha müsait olan yol yerine ordusunun iâşesini temin etmekte zorluklar çıkarabilecek, uzayan yol nedeniyle atların daha fazla dinlendirilmek zorunda kalacağı ve askerinin daha fazla yorulacağı kumlu bozkır yoluna yönelmek mecburiyetindeydi. Atsız bu hamlesiyle Sultan Sencer'in ordusunu yorgun ve zayıf düşürerek Sencer'in kuşatmasını daha çabuk kırabileceğini hedeflemiş olmalıdır Sultan Sencer I. Hârizm Seferi'ni zaferle sonuçlandırması neticesinde yazılan fetihnamede ise yazım geleneği gereği askeri, siyasi gücü bakımından hiçbir eksiği olmayan kutlu sıfatlara sahip, muntazam ve eşsiz bir gücün sahibi olarak lanse edilen Sultan Sencer'in bozkır yoluna sapma nedeni yalnız ve yalnızca onun merhametinin büyüklüğüyle alakalıydı. Öyle ki Horasan'ın Büyük Sultan'ı yolu uzatarak Atsız'a yaptığı yanlışı düşünmesi ve geri dönebilmesi için vakit veriyordu. Yolun zorluklarına rağmen Büyük Selçuklu ordusu Hezâresb önlerine ulaşmıştı. 15-16 Kasım 1138'de gerçekleşen savaşta Hârizm ordusuna 10.000 askerden oluşan bir kayıp verdirerek mutlak bir zafer elde etti. Savaş alanında esir

edilenlerden biri de Hârizmşah Atsız'ın oğlu Atlıg idi. Sultan'ın huzuruna getirilen Atlıg, Sultan Sencer'in talimatıyla öldürüldü. Gövdesinden ayrılan başı Horasan'a gönderildi ²⁴.

Atsız'ın 1133 Cend seferinden beri Horasan'ın Büyük Sultanı Sencer'e karşı yürüttüğü genişleme ve büyüme siyaseti I. Hârizm Seferi sonrasında sert bir karşılık almış oluyordu. Sultan Sencer, Atsız'ın kendisini son derece rahatsız eden bu siyasetinin ağır bir karşılığını vermekten geri durmamıştı. Atsız'ın müstakil bir devlet kurma yolunda attığı adımların ilk bedelini esir düşen oğlu Atlıg, Sultan Sencer tarafından öldürülmesiyle ödemişti.

1.1.2. İl Arslan ve Süleyman Şah

İl Arslan ve Süleyman Şah'ı vali varisiyken bir devletin şehzâdesi konumuna yükselen hanedan mensupları olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. 1141 Katvan hezimetinden sonra Sultan Sencer'in devleti temellerinden sarsılmaya başlamıştı. Devletin bütün kademelerinde bu ağır mağlubiyet nedeniyle bir korku ve "arayış"ın başlamış olması ihtimali olağan dışı değildir. Zira bunun en temel yansımalarından birini de I. Hârizm seferinde aldığı yenilgiden sonra oğlunu ve askerlerini kaybeden Atsız'ın, Sultan Sencer'e tekrar biat etmesine rağmen fırsatı yakaladığını düşünerek Sultan Sencer'in devletinin hem kalbi hem de beyni olan Horasan şehirlerine yürüyerek; mallara el koyma, hutbeyi kendi adına okutma ve bir kısım halkı kılıçtan geçirecek cesareti kendinde bulmasında görüyoruz. Ayrıca İbnü'l Esîr, Atsız'ın, Karahıtataylar'ı oğlu Atlıg'ın intikamını almak adına Sultan Sencer'e karşı kışkırttığını belirtmektedir²⁵. Atsız'ın artan özgüveninin kaynaklara da yansındığını görmekteyiz. Hârizmşahların Dîvân-ı İnşâ Reisi Reşîdüddin Vatvât'ın²⁶ yazdığı

²⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, c. XI, s. 67; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 256-57; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 48; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 347.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, ss. 84-85; Kafesoğlu ise Karahıtatayların gelişinin Atsız'ın bölgesinde de sorunlara yol açması ve onu yıllık 30.00 altın dinar gibi yüklü bir miktarda vergi vermeye mecbur bırakması nedeniyle bu rivayeti asılsız bulmuştur. Kafesoğlu'nun görüşleri için bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 54; Bünyatov, Atsız'ın 1139 yılında Sultan Sencer'in hâkimiyetinde olan Buhara'ya saldırmasını da Atlıg'ın öldürülmesine karşılık niteliğinde bir "kısasa kısas" girişimi olduğunu düşünmektedir bkz. Bünyatov, *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 7.

²⁶ Reşîdüddin Vatvât'ın hayatı ve eserleri için bkz. Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lügal, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, c. I, ss. 130-35; Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 573-574., 2012, c. XLI, ss. 573-74; Toyserkanî, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvât*; Meryem Gürbüz, "Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât

kasideden yapılan şu alıntı da Atsız'ın ve başında bulunduğu Hârizmşahlar'a hâkim olan algıyı açıkça ortaya koymaktadır:

*“Melik Atsız ülke tahtına oturunca Selçuklu devleti ve hanedanı son buldu.”*²⁷

Büyük Selçuklu Devleti için Katvan hezimetinden daha büyük bir sarsıntı da vardı ki o da devletin gücünün artık kişisel gücü ve saygınlığıyla eş değer hale geldiği Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesiydi. Devletin artık onun şahsiyetinden ibaret hale geldiğini, esaretiyle birlikte devletinde hızlı bir inkıraz yaşamasından görmekteyiz. Bu nedenle yukarıda bahsedilen “arayış” durumu daha görünür hale gelmiş ve Hârizmşahlar'da iyiden iyiye yer tutmuş, genişlemiş ve güçlenmişti. Atsız artık hukuki olarak olmasa da fiilen müstakil²⁸ hale gelerek Horasan'ın bölgesindeki güvenli liman arayan bütün ilim adamı ve bürokratların kendisine çekmiştir. Ayrıca bir kısmını da zorla Hârizm'e getirtmiştir.²⁹ Bu yönüyle Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasıyla beraber bu devletin doğal bir uzantısı olarak ilim, sanat ve bürokrasi alanlarında Hârizmşahlar Devri başlamıştır³⁰. Cûzcânî de Atsız'ın bu konudaki siyasetini “*Hârezm şehri onun fazilet ve ihsanı sayesinde fazılların toplandığı bir yer oldu.*”³¹ şeklinde özetlemektedir.

Bütün bunlar açıkça Atsız'ın bir vali profilinden çıkıp, bir devletin kurucusu olduğunu gösteriyordu. Hârizmşahlar hakkında önemli çalışmaları ortaya koyan araştırmacılar da Atsız'ın devletin kurucusu olduğu konusunda hemfikirdirler.³² Hâl

Mecmûalarında Yer Alan Bir Belge Türü: ‘İhvâniyat’”, *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XV (2013), ss. 43-55; Ahmed Ateş, “Reşid al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, c. 10, sy. 14 (1959), ss. 1-24.

²⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 258.

²⁸ Atsız'ın oğlu İl Arslan tahta çıkışında meşruiyetini sağlamak adına hâlâ Sultan Sencer'e bağlılığını bildirme ve onay alma ihtiyacı hissediyordu. Bu nedenle hukuki bir bağımsızlıktan söz edilemez fakat bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmaya yüz tutması ve Atsız ya da oğullarına rağmen Hârizm'e başka bir yönetici atayacak güçten yoksun olması Hârizmşahların fiili bağımsızlık kazanması olarak yorumlanabilir. İl Arslan'ın Sencer'e itaat bildirmesi ve Sencer'in de onu onaylayan menşuru için bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 74.

²⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009, s. 442.

³⁰ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 257.

³¹ Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s. 120.

³² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 354; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 72.

böyleyken onun oğulları da artık bir vali varisi olmaktan çıkıp bir devletin şehzâdesi statüsüne yükselmişlerdir.

Devletin şehzâdeleri yani tahtın adayları arasında daha Atsız'ın oğullarından başlayarak bir taht mücadelesi de ortaya çıkmıştır. İl Arslan ile Süleyman Şah bu taht mücadelesinin ilk taraflarıydı.

Şehzâdelerden İl Arslan ile ilgili ilk önemli bilgi valilik görevine getirilmesiyle alâkalıdır. Hârizmşah Atsız, yaşadığı siyasi sorunlar nedeniyle bir dönem kontrolünden çıkan Cend'i 1152 yılında tekrar kontrol altına almıştı. Ardından oğlu İl Arslan'ı, Cend'e vali olarak atamıştır. İl Arslan ile başlayan şehzâdelerin Cend'e vali olarak atanması durumu, daha sonra da devam etmiştir. Bu bakımdan Cend, Hârizmşahlar için şehzâdelerin valilik görevi yaparak yönetim pratiği kazandıkları önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır³³.

İl Arslan'ın şehzâdelik dönemiyle ilgili farklı kayıtlar da mevcuttur. Bu kayıtlardan biri oldukça dikkat çekicidir ve İl Arslan'ın askeri açıdan önemli bir seviyede olduğunu göstermektedir. Atsız, Cend'in kontrolünü tekrar eline aldıktan kısa bir süre sonra Sultan Sencer'in, Oğuzların elinde esir olduğu haberi de gelmişti. Bu durumda Atsız, Amûye Kalesi'ni savaşmaksızın ele geçirmeye niyetiyle kalenin yakınlarına gelmiş ve kale komutanı isteğini gerçekleştirmeyince doğrudan Sultan Sencer'den kaleyi talep etme girişiminde bulunmuştur. Sultan ise kaleyi vermek için Atsız'dan oğlu İl Arslan'la birlikte ordularını kendisine yardıma göndermesi şartını koşmuştur. Fakat bu istek Atsız'ın siyasi amaçlarına uygun olmadığı için karşılık bulamamıştır³⁴.

İl Arslan'ın şehzâdelik dönemine ait bir diğer kayda ise Selçuklu tahtına, Oğuzların elinde esir bulunan Sultan Sencer'in yerine kız kardeşinin oğlu Mahmûd çıkarıldığında rastlıyoruz. Mahmûd yönetimi ele aldıktan kısa süre sonra Hârizmşah

³³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 261; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 60-61.

³⁴ Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, ss. 42-43; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 261; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 66-67.

Atsız'dan Oğuz tehdidinin konusunda yardım talep etti. Atsız bu isteği geri çevirmedi. İl Arslan'ı da yanına alarak gerekli hazırlıkları yapmak için Şehristane'ye gitti.³⁵

Aktarılan kayıtlardan İl Arslan'ın özellikle Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesiyle birlikte karışık bir hale gelen siyasi atmosferde ön plana çıkmaya başladığı görülmektedir. Sultan Sencer'in, Atsız'dan yardım amacıyla ordu talep ederken bu ordunun, İl Arslan ile gönderilmesini istemesi de kardeşlerine oranla onun daha ön planda olduğunu göstermektedir. Ayrıca taht mücadelesine giriştiği kardeşi Süleyman Şah hakkında, babaları Hârizmşah Atsız hayatta olduğu dönemle ilgili dikkat çekici bir kayıt yoktur.

Hârizmşah Atsız, ölmeden önce felç olmuştu. İbnü'l Esîr'deki kayıtlara göre yanlış ilaç kullanımı da söz konusuydu³⁶. Böyle bir ortamda Atsız vefat etmeden önce onun ağırlaşan durumunun Hârizmşah şehzâdeleri arasında bilindiğini ve vefatının beklendiğini söylemek mümkündür. Bu durumda Cend valiliği de yapan İl Arslan, yukarıda bahsedildiği üzere son yıllarda şehzâdeler arasında en ön plana çıkan kişi olarak tahtın en güçlü adayıydı. Fakat Atsız'ın hastalığının ağırlaşmasıyla birlikte Süleyman Şah'ın Atabeyi Oğul Bey olmak üzere İl Arslan'ın yanında kendine ikbal göremeyen diğer devlet erkanının da Süleyman Şah'ın etrafında toplanması oldukça muhtemel bir durumdur. Nitekim Atsız'ın vefat etmesiyle birlikte taht için mücadele etmeye hazır olduklarını kaynaklarımızdaki bilgilerden anlıyoruz.

İl Arslan taht varisi olarak Hârizm'de kendisine karşı tertiplenme ihtimali olan olası ayaklanmaya meydan vermemek için sert tedbirler almıştı. Bu tedbirlerin en dikkat çekicisi ise kardeşi Süleyman Şah'ı hapsedirip Atabeyi Oğul Beg'i ise öldürtmesi olmuştu. Aldığı bu sert kararda yukarıda belirttiğimiz gibi kardeşi ve onun atabeyinden kendisine karşı bir harekete hazır olmalarının etkisi olmalıdır. Zira kardeşinin kendisine sadakat içerisinde olacağını ve biat edeceğini düşünse böylesi bir adımı atmasını beklemek mümkün olmayacaktır. İl Arslan devrin iç siyasi atmosferinden ve kardeşiyle ilgili duyumlardan etkilenmiş olmalıdır. Ayrıca babası Atsız'ın 30 Temmuz 1156'da gerçekleşen vefatı da dört gün boyunca Hârizm kamuoyundan gizlenmiştir. Gizlenme ihtiyacı hissedilmesi de bahsedilen bu

³⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 262.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 179.

güvensizlikle alâkalı olmalıdır. Bu dört günlük süreçte İl Arslan hızla Hârizm'e doğru yürümüş ve yol üzerindeki emîrlerin biatını almıştır. Bunun yanında İl Arslan, Hârizm'e ulaştığında karışıklık çıkarma ihtimali olan başka kişileri de tutuklatmıştı. Bu kişilerin Süleyman Şah'a yakın isimler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İktidarına yönelik tehdidi bu hamlelerle bertaraf edip 22 Ağustos 1156 yılında tahta oturan İl Arslan, bir sonraki adım olarak da emîrlerin ve askerlerinin kendisine bağlılığını arttırmayı amaçladı. Bu kapsamda söz konusu kişilerin gelirlerini ve topraklarını arttıran kararlar aldı³⁷.

İbnü'l Esîr de İl Arslan'ın tahta çıkma süreciyle ilgili önemli detaylar verir. Ona göre İl Arslan, bir amcasını³⁸ da öldürmüştü. Bu durum İl Arslan'a hanedan içinden de muhalefetin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Süleyman Şah'ın hapisten sonraki akıbetiyle ilgili bilgi vermektedir. İbnü'l Esîr'in isim vermemiş olsa da "bir kardeş" diye bahsettiği kişinin Cüveynî'de ismen hapsedildiği dile getirilen Süleyman Şah olduğu açıktır. İbnü'l Esîr, onun gözüne mil çekildiğini ve üç gün sonra öldüğünü başka bir rivayete göre de intihar ettiğini dile getirmiştir³⁹.

Sonuç olarak İl Arslan, babasının vefatından sonra yaklaşık bir aylık bir sürede durumu tam anlamıyla kontrol altına alarak Hârizmşahlar Devleti'nin tahtına oturmuş ve hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştır. Tahtının meşruiyetini sağlamak adına Sultan Sencer'e de bağlılık bildirmiştir. 1156 yılının Ramazan ayında (Ekim-Kasım) Sultan Sencer de İl Arslan'ın tahta çıkışını bir menşur ve hil'at ile onaylamıştır.⁴⁰ İl Arslan daha sonra da yazdığı mektupta Abbasî Halifesi Müstecid'in (ö.1170) vezirine yazdığı mektupta halifelîğe biatini bildirdi⁴¹.

³⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 262-63.

³⁸ İl Arslan'ın Yınal Tegin ve Yusuf adında iki amcası olduğu bilinmektedir. Öldürdüğü amcası da bunlardan biri olmalıdır. Amcalarından Yınal Tegin, İl Arslan'ın babası Atsız'ın emriyle özellikle Horosan bölgesinde önemli askeri faaliyetler yürütmüştür. Yusuf ise Sultan Sencer'in yerine Büyük Selçuklu tahtına çıkarılan Süleyman Şah'ın Emîr-i Hacîb'i olarak görev yapmıştır. Söz konusu amcalar hakkındaki bilgiler için bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 56, 63-64, 66-67.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 179.

⁴⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 74; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 354.

⁴¹ Heribert Horst, "Arabische Briefe des Horezmşâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Raşîd ad-Dîn Waṭwât", *ZDMG*, sy. 116 (1996), s. 42; Makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Heribert Horst, "Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezşahlardan Halifelîğe Yazılan Arapça Mektuplar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, çev. Ergin Ayan, c. 3, sy. 6 (2012), ss. 327-44.

1.1.3. Hitay Han

Atsız'ın oğullarında kaynaklarda ismen yer alan diğere bir Şehzâde Hitay Han'dır. Fakat kendisiyle ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Onunla ilgili kayıtlara Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesinin ardından yerine tahta geçirilen kız kardeşinin oğlu Mahmûd'un, Oğuzların baskısını hafifletmek adına Atsız'dan yardım istemesi münasebetiyle rastlanmaktadır. Yukarıda bu olayın İl Arslan'ın Şehzâdelik dönemiyle ilgili kısmı anlatılmıştı. Hârizmşah Atsız, bu destek talebini karşılamak adına Şehristane'ye doğru yola çıkmıştı. Kaynaklarda Hitay Han'ın adını öğrenmemize vesile olan bilgi de bu noktada verilmiştir. Yola çıkarken oğullarından İl Arslan'ı yanına alan Atsız, Hitay Han'ı da kendisine vekil olarak bırakmıştı⁴².

İl Arslan'ın tahta çıkış sürecinde bu kardeşinden hiç bahsedilmemiş olması ilginçtir. Bu durum taht mücadelesi yaşanmadan önce vefat etmiş olabileceğine dair ihtimalin de göz önünde bulundurulabileceğini düşünmemize neden olmuştur.

1.2. İL ARSLAN OĞULLARI

1.2.1. Sultan Şah ve Tekiş

Sultan Şah ve Tekiş hakkında, babaları İl Arslan'ın hayatta olduğu dönemle ilgili kayıtlarımız oldukça sınırlıdır. Bu bilgilere göre Tekiş, taht mücadelesine giriştiği Sultan Şah'tan büyüktü ve ayrı annelerden dünyaya gelmişlerdi. Sultan Şah'ın annesi Terken Hatun'dur. Tekiş'in annesi ise Terken Hatun değil İl Arslan'ın başka bir eŐidir. Tekiş'in annesinin adı bilinmemektedir⁴³.

Tekiş, babasının da Şehzâdelik döneminde yaptığı gibi Cend valiliği görevine getirilmişti. Mart 1172'de İl Arslan vefat ettiđinde⁴⁴ de Cend'de bulunuyordu. Sultan Şah ise küçük kardeş olmasına rağmen annesi Terken Hatun'un baskısıyla veliaht Şehzâde ilan edilmiş olması Terken Hatun için de oğlunu tahta geçirmek açısından çok uygun bir zemin yaratmıştır. Nitekim İl Arslan'ın vefatından hemen sonra Terken Hatun'un nüfuzuyla derhal Sultan Şah tahta çıkarılmıştı. Sultan Şah'ın yaşının küçük

⁴² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 262.

⁴³ Gülseren Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yüksek Lisans Tezi Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006, s. 10.

⁴⁴ Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 46.

olması da ülkenin ve ordunun yönetiminin fiili olarak annesi Terken Hatun'un elinde olacağının açık bir göstergesidir. Terken Hatun'un ilk faaliyeti de Tekiş'in, oğlunun tahtı için bir tehdite dönüşme ihtimalini ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Bu bakımdan Sultan Şah'ın tahta çıkışını kabul etmeyen ve bu konudaki hakkın kendisinde olduğunu düşünen Tekiş'e gönderilen elçiyle saraya gelmesi konusunda çağrı yapılmıştı. Tekiş'in hareketlerinden ise bu davete icabet etmenin oluşturabileceği muhtemel tehditlerin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu davete uymamış ve saraya gitmemiştir ve "saltanat mirasından pay" istediğini karşı tarafa iletmiş ve devamında taraflar arasında bir mektuplaşma süreci yaşanmıştır. Bu mektuplarda kullanılan şiirler oldukça ilginçtir ve uzlaşımın sağlanamaması nedeniyle karşılıklı meydan okuma içermektedir Sultan Şah'ın gücünün büyüklüğünden bahseden şiirine, Tekiş'in oğlu Melik Şah yazdığı beyitte, "Hârizm senin, Horasan bizim" karşılığını vermiştir. Sultan Şah ise Melik Şah'ın beyitinde dile getirdiği bu düşünceye karşı bir beyit daha yazmış ve onun fikirlerini "boş hayâl" olarak nitelendirmiştir⁴⁵. Mektuplaşma sürecinde Tekiş tarafının anlaşmaya daha meyilli olduğu görülmektedir ve ülkenin kardeşler arasında pay edilebileceğine yönelik düşünceleri Sultan Şah cephesinden yazılan beyitlerde kesin olarak reddedilmiştir. Sultan Şah, yönetimin mutlak olarak sadece kendisinde olacağı vurgulanmıştır. Terken Hatun, Tekiş'i saraya çağırmaktaki amacını da somut olarak gösterecek şekilde, ikinci adım olarak Tekiş'in üzerine ordu yollamıştır. Bu adım İl Arslan sonrası taht mücadelesinin de açık olarak başladığını göstermektedir. Tekiş bu hamleye karşılık olarak Cend'den ayrılarak Karahıtay Hanı Gürhan vefat ettikten sonra yönetimi eline alan kızına sığınmaya karar vermiştir. Tekiş'in niyeti Gürhan'ın kızıyla evlenerek Karahıtay ordusunun başına geçen Fuma'nın desteğini almaktır. Bu desteğe karşılık hiç şüphesiz bir takım farklı sözler de Tekiş tarafından verilmiştir. Bu sözlerin başında Karahıtaylar'a ödenen verginin arttırılması gelmiştir. Ayrıca Hârizm hazinesine ve mallarına dair de birtakım vaatler verilmiştir⁴⁶.

⁴⁵ Mektuplaşmalar ve içerdikleri beyitler için bkz. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, ss. 388-89.

⁴⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 264; İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 303; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 364-365., 2011, c. XL, s. 364; Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultaşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, ss. 16-18.

Fuma'dan beklediği askeri desteği alan Tekiş kararlı bir hareketle Gürgenç'e, Terken Hatun'un üzerine yürümüştür. Terken Hatun ise Sultan Şah'ı da yanına alarak Mâzenderan'a doğru yola çıkmıştır. Tekiş, zorlanmadan şehre girerek 10 Ocak 1173 tarihinde kontrolü eline almıştır. Bu durum halk ve Hârizm ordusu tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. Olası bir taht kavgasından kendi lehine sonuçlar elde edebileceğini düşünen Emîr Müeyyed Ay-Aba, onları Mâzenderan gitme fikrinden caydırarak hâkimi olduğu Horosan'a getirmiştir⁴⁷.

Fuma'dan aldığı destekten önce Tekiş'in üzerine tereddütsüz bir şekilde ordu yollan Terken Hatun'un, Karahıtataylar'ın desteğini alan Tekiş'e karşı en ufak bir mukavemette dahi bulunmaması oldukça ilginçtir. Terken Hatun'un halk desteğinden yoksun bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Gürgenç'e yürüyen ve Karahıtaylar tarafından destek gören Tekiş'in ordusuna karşı hiçbir direniş göstermemesin de bu durumun etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira Tekiş'in yönetimi bu kadar kolay eline almasına bakılacak olursa şehir halkı ve ileri gelenleri tarafından da kendisine karşı olumsuz bir bakışın olmadığı düşünülmektedir. Buna karşın şehir halkının ve ileri gelenlerinin desteğinden yoksun olduğu anlaşılan Terken Hatun ile oğlu Sultan Şah için bir savunma savaşının sürdürülebilir olmadığı açıktır.

Müeyyed Ay – Aba her ne kadar bu taht mücadelesinden faydalanabileceğini düşünüyorsa da Tekiş'in üzerine yürümeye karar vermesinde Terken Hatun'un, onun yanına geldikten sonra yaptığı yönlendirmelerin etkili olduğu açıktır. Tekiş'ten elinde tuttuğu Sultan Şah'a karşılık para ve imtiyaz elde etmek yerine doğrudan Tekiş'i ortadan kaldırıp Sultan Şah'ı yerine oturtmak gibi riskli bir hamleyi tercih etmesinde, Terken Hatun'un, “*Harezmlilerin ve askerinin kendisine bağlı olduğunu uzun uzun anlatıp ona Harezmlilerin topraklarını vaad etmesi*” etkili olmuştur. Cüveynî bu sözleri aktardıktan sonra Müeyyed Ay – Aba'nın tavrını “kanmak” olarak nitelendirmesine bakılırsa Terken Hatun'un başşehirde destekten yoksun olduğu konusundaki düşünceleri bir kez daha desteklenmektedir⁴⁸. Ayrıca Sultan Şah'ın taht mücadelesinde annesi öldükten sonra halktan istediği desteği görememesiyle ilgili diğer örnekler de

⁴⁷ Kafesoğlu, *Harezmliler Tarihi*, ss. 84-85.

⁴⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 265.

gösteriyor ki kardeşler arasındaki taht mücadelesinde Hârizm halkı ve ileri gelenlerinin desteği Tekiş etrafında toplanmıştı⁴⁹.

Terken Hatun'un vaatleri ve iddiaları hiç şüphesiz kendisi açısından anlaşılabilir. Müeyyed Ay-Aba' da bu taht mücadelesinden kendi çıkarına yararlanabileceği birçok yön mevcuttu. Daha Atsız döneminde Horasan için bir baskı ve sorun unsuru olan Hârizmşahların kendisi için de olacağı açıktı. Bu durumda Müeyyed Ay-Aba için Tekiş'i tahttan indirerek Hârizm topraklarına Sultan Şah aracılığıyla ulaşmak ve kontrol altında tutmak beklenen bir siyasetti. Bu konuda farklı bir amacı olduğuna dair bir ihtimali de İbrahim Kafesoğlu dile getirmiştir. Ona göre Müeyyed Ay-Aba'nın amacı, Sultan Şah'ın varlığının kendisine sağladığı meşruiyeti ve yine Sultan Şah'ın yanında bulunan Hârizmli askerleri kullanarak hakimiyetindeki bölgeyi genişletmek olmasına rağmen Terken Hatun'un ısrarlı diretmeleri ve vaatleri nedeniyle Sultan Şah'ı tahta çıkarma karşılığında elde edeceği yüklü menfaatlere ulaşmak için yönünü Hârizm'e çevirmiştir⁵⁰. Terken Hatun'un bu ısrarları göz önünde bulundurulduğunda farklı bir ihtimalden de söz etmek mümkün hale gelmektedir. En azından Terken Hatun'un "ısrarının" altında yatan nedenlerden birinin de bu ihtimalin gerçekleşmesinden duyduğu kaygı olduğu düşünülebilir. Öyle ki Müeyyed Ay-Aba istemesi halinde, Sultan Şah ile annesini çeşitli imtiyazlar ve sözde bir dostluk karşılığında Tekiş'e teslim etme imkânına sahipti. Bu ihtimale göre Müeyyed Ay-Aba'yı doğrudan Tekiş'e karşı harekete geçirmekten başka çaresi olmayan Terken Hatun, amacına ulaşmıştı.

Yaşanan gelişmeler Terken Hatun'un, Hârizm halkı ve ordusunun desteği konusundaki iddialarının temelsiz olduğunu göstermiştir. Müeyyed Ay -Aba'nın, Tekiş'e karşı uyguladığı harekât planının aceleye geldiğini sonuçları itibariyle dile getirmek mümkündür. Zira Müeyyed Ay – Aba'nın amacı Sultan Şah'la birlikte çöl yolundan ilerleyerek Hârizm'e 20 fersah mesafedeki Sûbarlı'ya varmaktı. Çöl yolundan bütün bir orduyu aynı anda geçirmesi, yolun zorluğu ve suyun yetersizliği nedeniyle tercih edilmemişti. Bunun yerine ordunun gruplara ayrılarak çölü geçmesi hedeflenmişti. Fakat Tekiş, söz konusu planı önceden öğrenerek hızlı bir hareketle Sûbarlı'da askerlerini gerekli şekilde konuşlandırmıştı. Nitekim içinde Müeyyed

⁴⁹ Bu konudaki diğer örnekler için bkz. "2.2.8 Halk" başlığı.

⁵⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 86.

Ay-Aba'nın da olduğu ilk grup Tekiş'in bu noktaya daha önceden gelerek tedbir aldığından habersiz bir şekilde Sûbarlı'ya çıktığı an, ani bir saldırıyla yok edilmişti. Müeyyed Ay-Aba ise başarısız planının bedelini önce esir olmakla sonrasında ise başının vurdurulmasıyla ödemiştir. Sultan şah ile Terken Hatun'da bu olay üzerine Dihistan'a doğru kaçmayı tercih etmişlerdi. Onları takip eden Tekiş geldiğinde ise Dihistan teslim oldu ve bu nedenle direnmek için ihtiyacı olan desteği göremeyen Terken Hatun da yakalanarak öldürüldü. Oğlu Sultan şah ise kaçmayı başarmıřtır⁵¹.

Müeyyed Ay-Aba'nın, Terken'in ısrarıyla ikna olması da şu açıdan çok önemlidir: Dönemin özellikleri gereği taht mücadelesinde halkın desteğini alan tarafın tahta çıkmak konusunda elinin daha kuvvetli olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Bu desteğin taht mücadelelerinde belirleyici unsurlardan bir tanesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Müeyyed Ay-Aba'nın da çölu geçerek Tekiş'le karşılaşmayı göze alacak zorlu bir savaş planı yapması onun da bu algısal avantaja inandığın bir göstergesi olarak görülebilir. Fakat Cüveynî'nin Terken'in Hârizm halkının kendi taraflarında olduğu iddiası karşısında Müeyyed Ay – Aba'nın tutumunu yukarıda belirtildiği üzere “kanmak” olarak nitelendirmesi ve gelişmelerin Terken Hatun ile Müeyyed Ay – Aba için kötü sonuçlar getirmesi gösteriyor ki Sultan şah taht mücadelesinde halkın ve ileri gelenlerin desteğinden yoksundu.

Terken Hatun ve Müeyyed Ay-Aba'nın ölümünden sonra Sultan şah Mahmûd'un tahtın kendi hakkı olduğu konusundaki iddiaları devam ediyor olsa da Hârizm başşehri ve ordusunun yönetiminin kesin olarak Tekiş'in elinde kaldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Sultan şah ile Tekiş arasındaki mücadelenin bundan sonraki kısmını “taht mücadelesi” olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır.

Tekiş, ülkenin merkezini ele geçirip fiilî olarak tahtın sahibi olduktan sonra sultanlığının hukuki meşruyetini sağlama amacıyla hareket etmiştir. Nitekim 24 Temmuz 1189 tarihinde Sultan şah ile bu konuda anlaşmaya varmış ve tahtının hukukî olarak da meşruyetini sağlamıştır. Bu durumu somut olarak gösterecek şekilde Tus'un Radekan otağında gerçekleşen bu antlaşmadan sonra kendisi için bir tahta çıkmaya merasimi düzenlemiştir. Fiilî olarak yönetimi eline aldıktan yıllar sonra kardeşiyle

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 303; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 265; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 360; Kafesoğlu, *Harezmişahlar Tarihi*, s. 86.

yaptığı antlaşmaya binaen tahta çıkış merasimi yapma ihtiyacı hissetmesi, sultanlığının hukukî olarak da meşruiyetini sağlamış olmasıyla alâkalıdır. Tekiş'in bu antlaşmadan sonra kendinden önce “Melik” unvanını kullanan Hârizmşahların bir adım ötesine geçerek Sultan unvanını da kullanmaya başlamıştır⁵².

Sultan Tekiş'in çocukları için de bu durum oldukça önemlidir. Babalarının tahttaki meşruiyetinin sağlanması demek onların da şehzâdeliklerinin ve taht vârisliklerinin de meşruiyet kazanması anlamına gelmektedir. Her ne kadar şehzâdelikleri meşru hâle gelmiş olsa da hanedanın kendilerinden devam etmesi konusunda bütün tehditlerin ortadan kalkmasının Sultan Şah Mahmûd'un vefatıyla olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu antlaşmadan sonra da Sultan Şah Mahmûd ile Sultan Tekiş ve oğulları arasında çatışmalar yaşanmıştır. Sultan Tekiş ve şehzâdeleri için Sultan Şah Mahmûd tehlikesi nihaî olarak onun 1193 yılının Ramazan ayının sonunda⁵³ gerçekleşen vefatı ile mümkün olmuştur. Onun vefatından sonra Sultan Şah'ın elinde bulunan şehirler ve diğer varidatı Cüveynî tarafından “mirasçısı” olarak nitelendirilen Sultan Tekiş'in eline geçmiştir⁵⁴.

1.3. TEKİŞ OĞULLARI

1.3.1. Nâsırüddin Melik Şah

Tekiş'in en büyük oğlu⁵⁵ olan Nâsırüddin Melik Şah ile ilgili ilk bilgiler daha babası Tekiş ve amcası Sultan Şah arasındaki taht mücadeleleri yeni başlamışken karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Sultan Şah annesinin nüfuzu ile hızlıca tahta çıkarıldıktan sonra Tekiş, saltanatta kendi hakkının da olduğunu vurgulayan bir mektubu elçisiyle Sultan Şah'a ilettili. Sultan Şah ise verdiği cevapta yazdığı şiirlerle iktidarının ortak kabul etmeyeceğini somut biçimde vurguluyordu. Tekiş'in oğlu Melik Şah ise babası adına uzlaşma teklifinin yer aldığı şiirlerinde olduğu mektubu

⁵² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 270; Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultansah Mahmud (567-589/1172-1193)*, ss. 70-73.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, c. XII, s. 97.

⁵⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 272.

⁵⁵ Cüveynî, Melik Şah'ın babasından Merv'e vali olarak atanma talebini anlatırken ondan Tekiş'in büyük oğlu olarak bahsetmektedir. a.g.e., s. 273.

amcası Sultan Şah'a iletmiştir. Melik Şah'ın söz konusu uzlaşma teklifini içeren iki beyti şu şekildedir:

*“Yüz hazine senin, keskin kılıç bizim; kâşane senin at ve meydan
bizim.*

*Düşmanlığın ortadan kalkmasını istiyorsan, Harezmi senin, Horasan
ülkesi bizim.”*⁵⁶

Buradan dikkat çekici olan nokta henüz yaşı annesinin hamiliğine ihtiyaç duyacak kadar küçük olduğu vurgulanan⁵⁷ Sultan Şah'a cevabın Tekiş'in oğlu Melik Şah tarafından verilmiş olmasıdır. Bir ihtimal olarak bu durum Tekiş'in saltanatta hakkı olduğunu vurgularken bunu ekber ve tecrübeli evlat olmasına bağlama niyetinden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Zira bu şekilde Tekiş taht mücedalesine giriştiği kardeşi Sultan Şah'ın, oğlu Melik Şah'dan dahi küçük yaşta olduğunu Hârizm ileri gelenlerine gösteriyordu. Bu olayın Tekiş'in, Karahıtaylar'dan aldığı destekle 1173 yılında tahtını fiilî olarak ele geçirmesinden önce olduğu düşünülürse ve bu yıllarda Melik Şah'ın siyasi meselelerdeki aktifliğine bakılırsa çocukluk döneminin bitmiş olduğu tahmin edilebilir.

Melik Şah, 1173 yılından sonra da Hârizmşahlar Devleti'nde önemli görevler üstlenmiştir. Tekiş'in, şehzâdeleri arasında en büyüğü olan ve devlet evrakında “en aziz oğlu” olarak nitelendirdiği Melik Şah'a yüksek bir itimadı olduğu anlaşılmaktadır. İtimadının sonucu olarak kendisinin de tahta çıkmadan evvel yürüttüğü Cend valiliği görevini Melik Şah'a vermişti. Melik Şah bu göreve önemli beklentilerle atanmıştı: “Kâfir” bölgelerle sınır olarak görülen Cend'in ani saldırılar karşısında korunması bu beklentilerin başında gelmektedir. Halkın, din adamlarının ve tüccarların can güvenlikleri sağlayıp çok önemli görülen ticaret yollarında tam asayiş tesis etmek de Cend valiliği görevine getirilen Şehzâde Melik Şah'ın görevleriydi. İbrahim Kafesoğlu

⁵⁶ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 389.

⁵⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 264; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 388.

bu bağlamda Cend'in ekonomik, askeri ve siyasi anlamda getireceği faydaların Tekiş tarafından oldukça iyi anlaşıldığını dile getirmektedir⁵⁸.

Melik Şah'ın Cend valiliği sırasında bu şehir, önemli askeri faaliyetler için bir üs noktası olmuştur. Bu faaliyetlerin hedef noktadaki ise Kıpçaklar ve Karahıtaylardır. Tekiş, söz konusu hedeflerini Gur Sultanı Gıyâseddin'e yazdığı mektuplarda dile getirmektedir. Mektuplardan ilki 1181 yılının ocak ayında yazılmıştır ve Kıpçak bölgesine yürüneceğini bildirmektedir. Aynı yılın mayıs ayında yazılan ikinci mektup ise Kıpçak Uran Kabilesi⁵⁹ Reisi Alp Kara'nın Hârizmşahlar Devleti'nin emrine girdiği ve sonrasında Cend Valisi Şehzâde Melik Şah'ın komutasında Karahıtaylar üzerine yürüdüğünü aktarmaktaydı. Oldukça kalabalık bir askeri güçle Cend'e gelerek Tekiş'in emrine giren Alp Kara, başşehir yolladığı elçiler aracılığıyla kış ayları için verilecek olası harekât talimatlarını uygulamaya hazır olduğunu bildirmişti. Onun katılımı Hârizmşah devletinin en üst kademesinde yüksek bir memnuniyete yol açmıştı. Bu memnuniyeti gösterecek şekilde Alp Kara'nın oğlu Kıran ve beraberindekilerden oluşan elçilik heyeti oldukça iyi karşılanmıştı. Elçilik heyeti, Tekiş'in emri ile kendilerine katılan Hârizmli on komutan ile Cend'e döndüler. Melik Şah ise yönetimi altında bulunan bölgedeki askerlerin de Alp Kara ile Hârizmli komutanlara katılmasını ve Karahıtaylar'a karşı tertiplenen seferin başlaması talimatını vermişti⁶⁰.

Melik Şah bir şehzâde açısından Cend ve çevresindeki bölgede oldukça etkili bir konuma gelmişti. Bu kapsamda ona asker gönderen bölgeler mevcuttu. Bu bölgelerin başında Barçınlık-kend, Ribatât ve Sıgnak gelmektedir. İbrahim Kafesoğlu söz konusu bölgelerle birlikte Talas ve Seyram gibi yukarıda bahsedilen seferin kapsamında kalan bölgelerin olmayışı üzerine önemli bir tespitte bulunmaktadır. Ona göre bu durum Alp Kara'nın yürüttüğü askeri hareketin hedefi Talas ve Seyram gibi yerleri almak değildi

⁵⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 91-92; Melik Şah'ın Cend'e atanması hakkındaki menşur için bkz. Bahâü'ddin Muhammed b. Müeyyedi'l-Bağdadî, *Et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran, 1315, ss. 12-29.

⁵⁹ Uran Kabilesi hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Türk Etnolojisine Ait Tarihi Notlar-Uran Kabilesi", *Bellekten*, c. VII, sy. 26 (1943), ss. 227-43.

⁶⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 93-95; Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, ss. 159-60; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 363.

ve bu sefer “tedhiş akımından ibaret” bir amaçla yürütülmüştü, Karahıtataylar’ı yıpratma niyetindeydi⁶¹.

Nâsırüddin Melik Şah’ın Cend valiliği vazifesinden sonra Nişâbur valisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tekiş, Mayıs 1187’de bu şehrin kontrolünü eline almıştı⁶². Cüveynî’nin Nişâbur valiliği görevinin Melik Şah’a verilmesini, onun “yetenekli ellerine” bırakılması şeklinde nitelendirilmesine bakılırsa bu tarihe kadarki icraatlarıyla oldukça başarılı görülmekteydi. Tekiş, şehrin yönetimini büyük oğluna bıraktıktan sonra aynı yılın eylül – ekim aylarında Hârizm’e gitti. Tekiş’in kardeşi Sultan Şah ise Tekiş’in de bölgeden ayrılmasını bir fırsat olarak nitelendirmişti. Nâsırüddin Melik Şah’ı öldürme niyetiyle Şadyah’a yürüdü ve burada bulunan halkı kılıçtan geçirdi. Bu durumda Melik Şah askerleriyle ona karşı koymaya çalışırken bir taraftan da acil yardım talebini babasına iletmesi için elçileri yola çıkarmıştı⁶³. Tekiş ise hızlı bir hareketle Horasan’a yürüdü ve onun geldiğini duyan Sultan Şah şehrin surlarını da yıkmaya başlamışken mancınıklarını toplayarak geri çekilmek zorunda kaldı⁶⁴. Sultan Şah’ın Şadyah halkına karşı öfkesinin nedeni kendisine karşı Tekiş ve oğlu Melik Şah tarafında olmalarıyla ilintili olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Melik Şah’ın amcasına karşı kısa süreli direnecek kadar askeri gücü olsa da babasının acil desteğine ihtiyaç duyması nedeniyle amcasını tek başına bertaraf edebilecek gücünün olmadığı görülmektedir.

Sultan Şah’ın vefat haberi 1193 yılının eylül ayında duyulduğunda bu durum aynı zamanda onun elinde bulunan şehirlerin ve varidatının “mirasçısı” şeklinde Sultan Tekiş’e kalması anlamına geliyordu. Bu noktada dikkat çekici olan durum Nâsırüddin Melik Şah’ın söz konusu şehirlerden Merv’i özellikle talep etmesidir. Bunun nedeni olarak onun şahinle avlanmayı çok sevmesi ve Merv’in av hayvanları bakımından zengin olması belirtilmektedir. Vazifeli olduğu şehrin Nişâbûr’dan Merv’e nakledilmesini isteyen bu talebi, Sultan Tekiş kabul etti. Onun görev yerini

⁶¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 95.

⁶² Nişabur’un Tekiş’in hâkimiyetine geçiş süreci için bkz. a.g.e., ss. 103-5.

⁶³ Melik Şah’ın hem iyi donanımlı ve kalabalık bir orduyla mücadele ederken hem de şehirde baş gösteren kıtlıkla uğraşması gerekiyordu. Bkz. Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, s. 68.

⁶⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 269; Mazlumi, *Cami’ü’t-Tevarih’te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 50.

Merv'e aldıktan sonra Nişâbüru'da kardeşi Kutbeddin Muhammed'in emrine verip oğullarının yetkisini arttırmıştır⁶⁵.

Yetkilerinin arttırılmasıyla ilgili kararda Sultan Şah'ın Nâsırüddin Melik Şah'a saldırısı sırasına yaşananlar etkili olmalıdır. Zira önemli şehirlerin yönetimine getirilen şehzâdelerin, bu şehirleri muhafaza etmek gibi bir görevi vardı. Sultan Şah'ın saldırısı sırasında, Melik Şah'ın babasından yardım istemesi onun amcasıyla boy ölçüşebilecek seviyede güce sahip olmadığını göstermektedir. Hâl böyleyken Sultan Tekiş'e karşı gelişen başkaldırıları ile mücadele edebilmek için şehzâdelerin zafiyet göstermeden mukabele edebilecekleri bir güce sahip olmalarının önemi anlaşılmış olmalıdır. Yetki arttırılmasıyla ilgili kararlar da Sultan Tekiş'in, sözü edildiği şekilde oğullarını güçlendirme hedefine yönelik bir adım attığı düşünülebilir.

Sultan Tekiş, 1194 yılında Irak Selçukluları Sultanı Tuğrul'u ortadan kaldırıp Abbasîlere de Irak mülkünden pay vermeyeceğini açıkça belirttikten sonra Irak topraklarının yönetim işleriyle ilgili çeşitli görevlendirmeler yaptı⁶⁶. Horasan'a dönüş yolundayken hasta olduğunu duyduğu Melik Şah'ın isteğine uyararak Tus'a gitmesine izin verdi. Melik Şah Tus'ta sağlığına kavuşunca da havasının kendisine iyi gelmediğini düşündüğü Merv'den tekrar Nişâbüru'ya dönmek istedi. Melik Şah'ın bu isteği de babası tarafından kabul gördü. Sultan Tekiş, Melik Şah ile ilgili bu kararları verdikten sonra Kutbeddin Muhammed'e de Horasan'dan toprak vermeyi uygun buldu. Ayrıca dikkat çekici bir karar daha alarak Şehzâde Kutbeddin Muhammed'i kendine yardımcı seçip yanına alarak Hârizm'e döndü⁶⁷.

Sultan Tekiş'in yukarıda bahsedilen görevlendirmelerinden bir tanesi de diğer oğlu Yunus Han'a Rey vilayetinin yönetimini teslim etmektir. Fakat Tekiş bölgeden ayrıldıktan sonra Abbasî ordusunun Yunus Han'a doğru yürüdüğü haberi duyulmuştu. Yunus Han ise ilk iş olarak ağabeyi Melik Şah'dan yardım istedi. Bu talebi karşılamak adına Melik Şah zaman kaybetmeden Irak'a doğru yola koyuldu. Cüveynî'ye göre

⁶⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 272-73.

⁶⁶ Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un da hayatına mâl olan bu süreç için bkz. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev. Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, c. II, ss. 340-45; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 273-75; Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezmsah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, ss. 52-54.

⁶⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 127.

Yunus Han, ağabeyi henüz ulaşmamışken Bağdat ordusuna karşı 1195 yılında zafer elde etti. Savaş meydanında bir araya gelemeyen iki kardeş Hamedan'da zafer sonrası kutlama amacıyla düzenlenen eğlence meclisinde buluştular. Bu görüşmeden sonra Nâsırüddin Melik Şah Horasan'a geri döndü ve Şadyah'ta bulunan kendi oğlu Arslan Şah'ı vekili olarak bıraktı. Yönetimi altında olan bölgenin idaresini vekâleten oğluna bıraktıktan sonra da Hârizm'de bulunan Sultan Tekiş'in yanına gitti ⁶⁸.

Sultan Tekiş, veliahdı Nâsırüddin Melik Şah Hârizm'e ulaştığında kendisine Horasan emîrliği menşurunu verdi. Ayrıca Sultan Tekiş, menşuru verirken oğlu Melik Şah'ın sağlığı için de duyduğu edişe nedeniyle ona Merv'e gitmemesini de söylemiştir:

*“Bundan sonra Merv'e gitme; zira oranın havası senin mizacına uymamaktadır.”*⁶⁹

Av konusunda engelleyemeyeceği ölçüde büyük bir isteği olduğu anlaşılan Melik Şah babasının telkinlerine rağmen Merv'e gitmekten kendini alıkoyamamıştır. Avlanmak amacıyla Merv'e bir kere daha gitmesi daha önce de onu zorlayan hastalığının nüksetmesine sebep oldu. Nişâbûr'a geri döndüyse de hastalığı düzelmedi ve git gide daha kötü bir vaziyet aldı. Nitekim 1 Mart 1197 Perşembe günü vefat etti. Onun vefatı Sultan Tekiş tarafından büyük bir üzüntüyle karşılandı. Öyle ki planladığı bir askeri harekattan vaz geçti. Cüveynî onun durumunu “boş yere ağlayıp, inledi” şeklinde aktarmaktadır⁷⁰.

Yukarıda Melik Şah hakkındaki ilk bilgilerin babası ile amcasının taht mücadelesin başladığı ilk yıllara ait olduğunu ve bu dönemde Melik Şah'ın muhtemelen çocukluk dönemini bitirmiş olduğu belirtilmişti. Söz konusu bilgilerin 1173 yılının hemen öncesine ait olduğunu ve Nâsırüddin Melik Şah'ın 1197 Mart ayında vefat ettiğini düşünürsek kesin yaşını tespit etme imkânı olmamakla birlikte ortalama olarak tahmin edilebilir. Yaşamı boyunca Hârizm siyasetinde etkili işler yapıp önemli başarılarda Sultan Tekiş'e yardımcı olarak babasının “en aziz oğlu”

⁶⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275; Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 55; İbrahim Kafesoğlu, Cüveynî'nin naklettiği bu bilginin Yunus Han'ın tek başına zafer kazanmasıyla ilgili kısmının doğru olmadığını dile getirmiştir. Zira Irak'ta bulunan dağınık haldeki Harezşah kuvvetleriyle böylesi bir zafer kazanmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 134.

⁶⁹ Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 55.

⁷⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 278.

övgüsünü alan Nâsırüddin Melik Şah'ın hiç şüphesiz Hârizmşahlar tarihi açısından önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir.

Cüveynî, Melik Şah'ın hastalığı hakkında fazla detay vermemiştir. Halbuki Sultan Tekiş, oğlunun sık sık gündeme getirdiği şehir değiştirme isteklerini avlanmaya elverişli olması, havasının kötü olması gibi nedenlerle kabul etmesi dikkat çekicidir. Son yer değiştirme talebinden sonra her ne kadar iyileştiği dile getirilse de ölümüne yönelik bir beklentinin ya da hastalığının ciddi olduğuna dair düşüncenin olabileceğini söylemek mümkündür. Zira hastalığını kötüleştirme ihtimali nedeniyle Merv'e gitmemesine yönelik telkinler bizzat Sultan Tekiş tarafından yapılmıştır. Horasan'daki hâkimiyet genişledikçe bu bölge Cend'in şehzâdeler için sahip olduğu önemin yerini almıştı. Sultan Tekiş, yukarıda belirtildiği üzere Melik Şah'ın hastalandığını duyduktan sonra onun yer değiştirme talepleriyle eş zamanlı olarak Kutbeddin Muhammed'e toprak verip kendisine yardımcı seçmesi de ayrıca önemlidir. Hâl böyleyken Tekiş'in kendisinden sonra hastalığı nedeniyle Melik Şah'ın yerine Kutbeddin Muhammed'i -resmî veliaht ilân etmemekle birlikte- hazırlamaya başladığını düşünmek mümkündür. Ayrıca Cüveynî'nin, Sultan Tekiş'in oğlu Melik Şah'ın ölümüne üzülmelerini "boş yere" olarak nitelendirmesinin hastalığı nedeniyle vefatının zaten beklenilmesinden kaynaklandığını dile getirmek mümkündür.

Melik Şah'ın oğulları babaları vefat ettikten hemen sonra takındıkları tavır yaşananları hoş karşılamadıklarının bir göstergesidir. Hindû Han ve Arslan Şah etraflarındakilerin de kışkırtmasıyla isyan girişimi niyetinde oldukları görülmektedir. Babaları Melik Şah'ın ve kendilerinin haklarının yenildiğine dair bir düşünceye kapılmaları bu başkaldırının da en önemli nedeni olması muhtemeldir. Zirâ dedelerine karşı başkaldırma düşüncesi anlık bir plân olamaz. Babalarının hastalığının gündeme geldiği 1194 yılı sonlarından vefat ettiği güne kadar geçen yaklaşık iki buçuk yıllık süreç içerisinde yaşananlar tahtın geleceğinde kendilerine yer olmadığını düşünmelerine yol açmış olmalıdır. Ayrıca Nâsırüddin Melik Şah'ın vefat haberinden hemen sonra oğullarının olası bir karışıklığa yol açabileceği düşüncesiyle Tekiş'in hemen tedbir alması da torunlarının rahatsızlığının farkında olduğunu göstermektedir. Nitekim oğlunun vefatını takiben torunlarının olası bir isyanını engellemek adına Veziri Nizamü'l – Mülk Sadreddin Mes'ud Harevi'yi Şadyah'a gönderdi. Tekiş'in veziri yerinde önlemler aldı ve karışıklıkların önüne geçti. Ayrıca Hindû Han ve

Arslan Şah'ı Hârizm'e yolladı. Torunlarını Hârizm'e getirip iç karışıklığın önünü alan Sultan Tekiş, "yeni veliahdı"⁷¹ Kutbeddin Muhammed'i de Horasan yönetimini Vezir Nizamü'l Mülk Sadreddin'den devralması adına Horasan'a gitmesi emrini verdi. Cüveynî, Kutbeddin Muhammed Horasan'a vardığında vezirin asilerin kökünü kazıyıp işleri yoluna soktuğunu aktarmaktadır. Şehzâdenin gelişiyile Horasan'daki misyonunu tamamlamış olan Vezir Nizamü'l Mülk Sadreddin Hârizm'e geri dönmüştür⁷².

Hindû Han için amcası Muhammed Hârizmşah'ın tahta çıkması korkuya neden olmuştu. Kendisini ortadan kaldırabileceğinden korkan Hindû Han, Hârizm'den kaçarak Merv'e gitti ve askerî tertipler almaya başladı. Sultan Muhammed onun üzerine Çakırü't-Türkî komutasında bir ordu yolladı. Bu ordu Merv'e hâkim oldu ve şehirden kaçan Hindû Han'ın annesi ile çocuklarını devletin merkezine gönderildi. Hindû Han ise Gurlular'a sığındı. Onlardan aldığı destekle kısa süreli olarak babasının mirası olarak gördüğü Merv'e hâkim olduysa da 1201 yılının eylül ayında Sultan Muhammed Hârizmşah Horasan'a yürüyüp Nişâbûr'u Gurlular'ın elinden geri almıştı. Bu durum Merv'de bulunan Hindû Han için yeniden korkuya sebep olmuş ve şehri bırakarak Firûzkûh'a Gur Sultanı'nın yanına gitmiştir. Bu olaydan sonra Hârizmşah iktidarı için tehdit oluşturabilecek herhangi bir girişimin içinde yer almamıştır⁷³.

1.3.2. Kutbeddin Muhammed

Kutbeddin Muhammed ile ilgili olarak ilk önemli bilgiler Nişâbur valiliğine atanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Babası Sultan Tekiş, ölene dek kendisi için bir tehdit olan kardeşi Sultan Sah'ın 1193 yılının eylül ayındaki vefat haberini⁷⁴ büyük bir sevinçle karşıladıktan sonra ilk hamle olarak Melik Kutbeddin Muhammed'i çağırttı. Onun Hârizm'den çağrıldığına ve daha önce herhangi bir şehirde valilik yaptığıyla ilgili bir bilgi bulunmadığını göz önünde bulundurduğumuzda Nişâbur'a atanana kadar devletin merkezinde bulunduğunu düşünmek mümkündür. Halihazırda Nişâbur valisi olarak görev yapan büyük şehzâde Melik Şah'ın av düşkünlüğü nedeniyle görev yerinin bu konuda zengin olan Merv'e alınması talebi olumlu

⁷¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 137-38.

⁷² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 278.

⁷³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 148-52.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 308.

karşılanınca ondan boşalan Nişâbur valiliği makamına da Kutbeddin Muhammed atanmıştır⁷⁵.

Kutbeddin Muhammed'in aldığı görevler bu dönemde ağabeyi Nâsırüddin Melik Şah'ın Merv'de yaşadığı sağlık problemleri nedeniyle değişmek zorunda kalmıştır. Zira Merv'in havasından oldukça olumsuz etkilenerek hastalanan Melik Şah, Sultan Tekiş'den tekrar Nişâbur'a gönderilmesini talep etmiştir. Sultan bu talebi olumlu karşıladı. Nişâbur'daki görevi sona eren Kutbeddin Muhammed'e Horasan'dan⁷⁶ ikta verdi ve kendisine yardımcı olarak seçtiğini ilân etti. Kutbeddin Muhammed babasıyla birlikte 1194 yılında Hârizm'e döndü⁷⁷.

Hârizmşahlar Devleti'nin ekber şehzâdesi Nâsırüddin Melik Şah 1 Mart 1197 de vefat ettikten sonra artık Kutbeddin Muhammed yeni veliaht şehzâde olarak değerlendirilmeye başlanmıştır⁷⁸. Melik Şah'ın oğulları Hindû Han ve Arslan Şah babalarının mirası olarak gördükleri Horasan'ın kendilerine verilmeyecek olmasına karşın çıkarabilecekleri isyan hareketi Tekiş'in emri ile Şadyah'a giden Vezir Nizamü'l Mülk Sadreddin tarafından ortadan kaldırılıp Hindû Han ve Arslan Şah Hârizm'e gönderildikten sonra Kutbeddin Muhammed derhal bölgeye giderek yönetimi kendi uhdesine aldı. Şehzâdeler için oldukça önemli olan Horasan bölgesinin işleriyle yüksek bir dikkatle ilgilenmeye başladı⁷⁹.

Kutbeddin Muhammed'in Horasan'a tayin olmasının üzerinden çok fazla bir süre geçmemişken Cend civarından gelen haberler Tekiş'in dikkatini bu yöne çevirmesine neden oldu. Bozkırlı unsurlardan Buku ile yeğeni Alp Direk'in arasının bozulması neticesinde Alp Direk Hârizmşahlar'dan yardım talep etti. Talep ettiği yardımın gelmesi halinde Buku ve elindeki bölgenin Hârizmşahlar'ın eline geçeceğini vaat etti. Tekiş ise derhal oğlunu Horasan'dan çağırdı. Sultan Tekiş ve Kutbeddin Muhammed Şubat 1198'de Hârizm'den yola çıktılar. Kutbeddin Muhammed bu

⁷⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 272-73.

⁷⁶ Horasan bölgesi, Harezşahların mirasçısı oldukları Büyük Selçuklu Devleti döneminde oldukça önemliydi. Ticaret gelişmişti ve ilmi hayat oldukça hareketliydi. Mamur ve siyasi açıdan hayatî öneme sahipti. Horasan hakimiyeti Harezşahların idaresine girdiğinde de bu önemine binaen hem sultanlar hem de şehzâdeleri için çok kıymetli görülmüştür. Horasan için bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.

⁷⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275.

⁷⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 138.

⁷⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 278.

harekatta Hârizm ordusunun öncü kuvvetlerinin başında bulunuyordu. Taraflar karşılaştığında Buku'ya bağlı kuvvetler mağlup oldu. Buku kaçmaya başlayınca Melik Kutbeddin Muhammed tarafından bütün önemli komutanlarıyla yakalandı. Buku ve yanındakiler zincire vuruldular. Sultan Tekiş huzuruna getirilen bu unsurların zincirleri çözülmeksizin Hârizm'e gönderilmesini emrettikten sonra kendisi de devletin merkezine döndü⁸⁰. Bu sefer, Kutbeddin Muhammed'in öncü kuvvetlerin başında komutanlık becerisini ve yeteneğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kutbeddin Muhammed kısa bir süre sonra önemli bir komutan olarak karşımıza çıktığı diğer bir sefer de düzenledikleri suikast ile Sultan Tekiş'in Veziri Nizamü'l Mülk Sadreddin'i⁸¹ öldüren Batınîlere karşı yürütülen seferdir. Sultan Tekiş Batınîlerin için çok önemli bir kale olan Arslan Güşâ Kalesi'ni⁸² ellerinden aldıktan sonra 1200 yılının mart ayında Hârizm'e dönmüştü. Bu olaya güçlü bir cevap vermek isteyen Batınîler de iki fedaileri aracılığıyla Hârizmşahlar Devleti'nin Veziri Nizamü'l Mülk Sadreddin' bıçakla suikast düzenlediler ve öldürdüler. Hârizm Sultanı, oldukça derinden üzen bu olayın intikamını almak adına hızla harekete geçti. Horasan Valisi Melik Kutbeddin'e önden gitmesini emretti. Onun görevi Kuhistan'dan başlayarak derhal orduyu savaşa hazır hale getirmektir. Oldukça kalabalık bir ordu topladığı anlaşılan⁸³ Kutbeddin Muhammed Turşin'de 4 ay sürecek kuşatmayı başlattı ve şehrin etrafını çevreleyen hendekleri doldurmak suretiyle olası bir taarruza hazır hale getirdi⁸⁴.

Kutbeddin Muhammed'in 4 ay süren kuşatması babasının vefat haberini almasıyla son buldu. Sultan Tekiş, muhasaraya katılmak üzere çıktığı yolda nefes darlığı nedeniyle vefat etmişti. Kutbeddin Muhammed İlk etapta bu haberi gizleme gereği hissetti. Sultan Tekiş'in vefatından haberi olmayan Batınîler ile 100.000 dinar

⁸⁰ a.g.e., ss. 278-79; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 129-30.

⁸¹ Vezir Nizamü'l Mülk Sadreddin ve Harezşah vezirlik müessesesi için bkz. Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezareti", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 7-8 (1977), ss. 17-54; Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*; Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "Vezir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 43-47, 2013, c. XLIII.

⁸² Sözü edilen kale Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul tarafından alındığı için bu isimle biliniyordu. Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 144.

⁸³ Cüveynî, Melik Kutbeddin'in topladığı ordunun kalabalıklığını vurgulamak adına "...karşısında dağların bile dayanamayacağı bir ordu" şeklinde ifade etmektedir. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*.

⁸⁴ Mazlumî, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 58; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 282.

karşılığında anlaşarak kuşatmayı sonlandırdı⁸⁵. Oldukça hızlı bir şekilde yol alarak babasının vefat ettiği Şehristane'ye gitti. Sultan Tekiş için taziye merasimine katılmasından sonra devletin merkezine doğru yola koyuldu Hârizm'e ulaştığında emîrlere, komutanlar ve devlet ileri gelenleri veliaht şehzâdeleri Kutbeddin Muhammed'i 3 Ağustos 1200 tarihinde tahta çıkardılar⁸⁶. Bu tarihten itibaren şehzâdelik dönemi sona eren Sultan Muhammed Hârizmşah'ın tahta çıkmadan önceki döneminde Horasan'ın yönetimini başarıyla sürdürmüş ve yetenekli bir komutan olduğunu göstermiştir.

Tahta çıkış süreci de babası Tekiş ve dedesi İl Arslan'ın aksine kardeşler arasında bir çatışma yaşanmaması bakımından dikkate değerdir. Sultan Tekiş'in onu veliahdı olarak ilân etmesinin olası mücadeleyi ve taht kavgasını tek başına engellediğini söylemek güçtür. Zirâ Kutbeddin Muhammed'in babası, veliaht ilan edilmediği halde tahtı ele geçirmeyi başarabilmişti. O, veliahtlığını aynı zamanda siyasi nüfuzu, askeri gücü ve halk desteği ile tahkim etmiştir. Bu durum da kardeşleri ile çevresindekilerin Kutbeddin Muhammed'e karşı olası bir mücadeleye girecek riski alamamasına neden olmuştur.

1.3.3. Tâceddin Ali Şah

Tâceddin Ali Şah, babasının iktidarının ilk dönemlerinde önemli bir göreve tayin olarak devlet evrakında kendisinden söz ettirmeye başlamıştır. Tekiş, Hârizm'in yönetimini eline geçirdikten sonra özellikle Cend'i bir üs olarak kullanarak Siriderya ötesinde Hârizm'in güvenliğine tehdit olması muhtemel gayrimüslim unsurlara karşı gaza faaliyetlerini arttırmıştır. Söz konusu bu stratejinin ekonomik getirisi yüksekti, ticaret hayatının güvenliğini sağlıyordu ve askeri güç sağlama bakımından da faydaları söz konusuydu. Ayrıca bölgedeki hakimiyetini güçlendirerek Karahıtaylar'a karşı da elini kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu. Tekiş'in Siriderya ötesindeki faaliyetlerinin başarıyla ilerlediğini Barçınlık-kend'e kadar kendi valisini atamış olmasından anlaşılmaktadır. Bu önemli ve tehlikeli yere atanan vali de Tekiş'in oğlu Tâceddin Ali Şah'tı. Bu tehlikeye binaen, Hârizm'in yeni sınırlarının sona erdiği yerlerden olan Barçınlık-kend'in valisinden, düşmanların bozgunculuğuna engel olması ve ani bir

⁸⁵ Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 581-583., 2005, c. XXX, ss. 581-82.

⁸⁶ Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, ss. 58-59.

saldırıyla karşılaşmamak için bölgenin en uzak yerlerine kadar istihbarat faaliyeti yürütmesi isteniyordu. Etrafında düşman olarak nitelendirilen kitlelerin fazlalığı ve beklenen görevlere bakılırsa Tâceddin Ali Şah'a askeri açıdan dikkate değer bir güç verilmiş olmalıdır⁸⁷.

Tâceddin Ali Şah'ın Siriderya ötesindeki valilik görevinden sonra Dihistan'a vali olarak atandığını görülmektedir. 1182 yılından sonra da valilik sorumluluğu altındaki Dihistan'a, Cürcân da eklenmişti. Tekiş, Cürcân'ı Mâzenderan hakîmi İsfehbed Hüsâmü'd-devle Erdeşîr'den alarak almıştı. Esasen İsfehbed ile Tekiş'in arası ilk başta iyi değildi. İsfehbed, kardeşi Sultan Şah ve Müeyyed Ay-Aba'ya taht mücadelesinin başındayken yardım etmişti. Fakat Müeyyed Ay-Aba öldükten sonra İsfehbed ile Tekiş'in ilişkileri düzelmişti. Öyle ki İsfehbed, Tekiş'in kızı Şah Hatun'la evlenmek istediğini bildirmişti. Tekiş ise bu teklifi ilk başta kızının yaşının henüz küçük olması nedeniyle bekletmişti. Aradan bir süre geçtikten sonra İsfehbed'in yardım talebi üzerine Hârizmşah Tekiş, Melik Dinar⁸⁸ ve süvarilerinin Mâzenderan sınırındaki yağma faaliyetlerini engellemek adına Cürcân'a kadar gelmişti. Melik Dinar, Tekiş ile karşılaşma riskini göze alamayıp geri çekildi. Bu olaydan sonra Tekiş, İsfehbed'den benzer tehditleri engellemek adına Cürcân'ın kendisine verilmesini istedi. Talebi kabul edilen Hârizmşah, burada güvenliği temin etmek adına korunaklı bir hisar inşa ettirdi ve yönetimini Tâceddin Ali Şah'a verdi. Aynı zamanda Tâceddin Ali Şah'ın kız kardeşi Şah Hatun ile daha önceden beri evlenmek isteyen İsfehbed'in isteği Tekiş tarafından kabul edildi. Şah Hatun, Mazenderân'a doğru yolu çıktı ve ulaştığında İsfehbed ile evlendi, şenlikler dört ay sürdü⁸⁹.

Sultan Tekiş, Tâceddin Ali Şah'ı ülkesinin farklı noktalarına vali olarak atamasına bakılırsa onun idareciliğine güvendiğini söylememiz mümkündür. Nitekim son yıllarını Batınî tehdidiyle mücadele ederek geçiren Hârizmşah, onların elindeki en müstahkem kalelerden biri olan Arslan Güşay Kalesini aldıktan sonra Tâceddin Ali Şah'ı, 1200 yılının mart ayının son günlerinde Irak-ı Acem yönetimine tayin etmiştir.

⁸⁷ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, ss. 92-94; Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 164; Tâceddin Ali Şah'ın atama menşuru için bkz. Bahâü'ddin Muhammed b. Müeyyedî'l-Bağdadî, *Et-Teveşşül ile 't-Teressül*, ss. 38-43.

⁸⁸ Melik Dinar, Kirman Selçukluları Devleti'ne son veren Oğuz begidir. Faruk Sümer, "Selçuklular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 377-379., 2009, c. XXXVI, s. 378.

⁸⁹ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, ss. 106-7.

Bu bölge içerisinde ikamet yeri olarak ise İsfahan'ı işaret etmiştir⁹⁰. Bu olaydan kısa bir süre sonra da Tâceddin Ali Şah'ın babası Sultan Tekiş vefat etmiş ve Hârizmşahlar Devleti'nin başına kardeşi Kutbeddin Muhammed geçmiştir.

Kutbeddin Muhammed, tahta geçmeden evvel Horasan valisi olması münasebetiyle bu bölge, onun devletin başına geçmesiyle boşalmıştı. Horasan, devletin merkezi olan Hârizm'den sonra ülkenin en ön plana çıkan ikinci bölgesiydi. Böyle önemli bir bölge boşluk kabul etmeyeceği için Sultan Muhammed, kardeşi Tâceddin Ali Şah'ı, halihazırda Irak valisi olarak bulunduğu İsfahan'dan çağırdı. Kendisine Horasan yönetimini verdi ve Tâceddin Ali Şah da maiyetiyle birlikte bu görevi devraldı. O, ayrıldıktan sonra Irak'ta karışıklıklar ortaya çıktı. Özellikle bölge halkı birtakım destekçileriyle Hârizm askerlerine saldırmaya başlamış ve Hârizmşahların bölgedeki kontrolü bu süreçte azalmıştır⁹¹.

Sultan Tekiş'in vefat haberi üzerine gözlerini Merv ve çevresi başta olmak üzere Horasan'a diken Gur Sultanı Gıyâseddin ile kardeşi Şihabeddin 1201 yılının nisan ayında harekete geçtiler. İlk hedef olarak Merv'i düşüren Gur kuvvetleri, Hârizm şehirlerine saldırılarına ara vermeden devam ettiler. Onlarca fil ile güçlendirdikleri ordularıyla Tus'ta yağma ve yıkım faaliyetlerinde bulundular. Horasan'ın yönetimine atanan Tâceddin Ali Şah ise bu süreçte Şadyah'ta bulunuyordu. Nitekim Gurlular Tus'dan sonra Şadyah'a geldiler. Tâceddin Ali Şah şehri teslim etmeye niyetli değildi. Bu bakımdan Gur kuvvetlerini karşılamak adına şehrin dışına mevzilendi. Fakat burçlar yıkılmaya başlayınca Gur kuvvetleri şehre girdi. Şehir teslim olmuştu. Tâceddin Ali Şah ve yönetim kademesindeki ileri gelenleri, kötü muamelelerde bulunarak şehirden çıkardılar ve Gur ülkesine götürdüler⁹².

İbrahim Kafesoğlu, Tâceddin Ali Şah'ın bu esaretten ya Gur Sultanı eliyle ülkesine iade edilmek suretiyle ya da Gur Devleti'nin karışıklıklarla boğuştuğu esnada kurtularak Ebîverd'e ulaşmak suretiyle kurtulduğunu dile getirmektedir. Tâceddin Ali Şah, Ebîverd'de bulunduğu sırada Gurlular ile Sultan Muhammed Hârizmşah arasında 1205 yılının ocak ayında barış sağlanmıştı. Fakat anlaşmayla sağlanan bu barış ortamı

⁹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 281.

⁹¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 147.

⁹² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 283; Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 59.

iki aydan fazla sürmedi. Nisan ayında Belh Valisi Tâceddin Zengi, yanına aldığı Gur kuvvetleriyle birlikte Merv-i Rûd halkına baskıda bulunup varlıklarını zorla toplaması nedeniyle Sultan Muhammed Hârizmşah, söz konusu valinin üzerine yürümesi için Merv komutanı Bedreddin Çağır'a ve kardeşi Tâceddin Ali Şah'a emir verdi. Hârizmşah'ın Belh Valisi Tâceddin Zengi üzerine gönderdiği kuvvetler, gerçekleşen savaşı kazandılar ve söz konusu valiyi yanındaki on kişi de dahil olmak üzere tutsak ederek Hârizmşahlar Devleti'nin merkezine yolladılar⁹³.

Gurlular, Şıhabeddin'in 1206 yılının mart ayında Hindistan'da öldürülmesini takiben çöküş sürecine girmişti. Bu noktada Sultan Muhammed Hârizmşah'ı özellikle ilgilendiren bölge Belh'ti. Zira Belh, Karahıtaylıların sınırında bulunuyordu ve Gurluların olası çöküşünde Belh'in Karahıtaylıların kontrolüne geçmesini istemiyordu. Bu nedenle Tâceddin Ali Şah komutasındaki öncü kuvvetlerini Belh'e yolladı. Belh Valisi İmaüddin Ömer'in direnciyle karşılaşan bu kuvvetler, arkadan gelen Sultan Muhammed'in ordusuyla birleşseler de yine de şehre giremediler. Belh Valisi Ömer, kendisine destek kuvvetlerin gelebileceği düşüncesiyle şehri teslim etmemeye kararlıydı. Fakat gelmeyeceklerine ikna olduğunda Hârizmşahlar'a teslim oldu. Sultan da huzuruna gelen valiyi iyi karşıladı onu yerinde bırakmayı düşünüyorsa da vazgeçmişti. Çünkü ortaya çıkan birtakım mektuplar Sultan Muhammed'i kızdırmıştı, mektuplarda İmaüddin Ömer tarafından Sultan Muhammed'e hakarete varan ifadeler kullanılmıştı. Bu durumun açığa çıkmasıyla vali yakalandı ve Belh'e Emîr Çakır atandı⁹⁴.

Tâceddin Ali Şah'ın kız kardeşi Şah Hatun ile evlendiği yukarıda dile getirilen Mâzenderan hakîmi İsfahbed Hüsâmü'd-devle Erdeşîr'in 1207 yılındaki vefatından sonra oğulları arasında hakimiyet mücadelesi yaşanmaya başlamıştı. Bu süreçte Tâceddin Ali Şah, Hârizm Sultanı Muhammed'in naibi olarak Cürcân'a yönetiminden sorumluydu. Kardeşler arasındaki hâkimiyet mücadelesinde İsfahbed Hüsâmü'd-devle Erdeşîr'in en büyük oğlu, yönetimi eline almayı başarmıştı. Bu durum ortanca kardeş Üsame tarafından tepkiyle karşılandı ve doğrudan Melik Tâceddin Ali Şah'ın yanına gitti. Hârizmşah'ın bölgedeki naibi Tâceddin Ali Şah'a, kendisine sağlanan askeri

⁹³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 160-61; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 289.

⁹⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 162-63.

destek ile Mâzenderan'a hâkim olması halinde Hârizmşahlar'a itaat edeceğini bildirdi. Tâceddin Ali Şah yaşanan gelişmeleri Sultan Muhammed Hârizmşah'a bildirdi. Sultan ise ortanca kardeşe yardım edilip Mâzenderan hakimiyeti sağlandıktan sonra bölgede hutbeyi Hârizm Sultanı adına okutmasını emretti. Nitekim Tâceddin Ali Şah yanına Üsame'yi de alarak Mâzenderan'a yürüdü. Onlar yoldayken Mâzenderan hâkimiyetini eline geçiren büyük kardeşin vefat ettiği ve yerine en küçük kardeşin geçtiği haberi duyulmuştu. Ayrıca Tâceddin Ali Şah'ın bölgeye geldiğini duyan küçük kardeş, kendisini Kûrâ adlı kaleye kapatmış ve mallarını ile zahiresini de bu noktaya toplamıştı. Tâceddin Ali Şah ve Üsame, Sâriye ve Âmul başta olmak üzere bölgedeki önemli kaleleri bir bir ele geçirdiler. Tek istisna ise küçük kardeşin kendisini kapattığı Kûrâ Kalesi idi. Nitekim bu kale dışında bütün Mâzenderan, Tâceddin Ali Şah'ın valiliğine tabi olmak şartıyla ortanca kardeş Üsame'nin hâkimiyetine girmişti ve hutbe Sultan Muhammed Hârizmşah adına okutulmaya başlanmıştı. Tâceddin Ali Şah başarılı hareketiyle bölgeyi Hârizmşah emrine bağladıktan sonra Cürçân'a geri döndü. Üsame daha sonra küçük kardeşi ile uzlaşmaya çalışsa da o bunu kabul etmedi ve kendini kapattığı kaleden çıkmamayı tercih etti⁹⁵.

Sultan Muhammed Hârizmşah'ın 1207 yılına kadar Tâceddin Ali Şah'a karşı büyük bir güven duyduğu anlaşılmaktadır. Tâceddin Ali Şah'ın da Sultan Muhammed'e karşı itaat yolundan sapmadığı ve kendisine verilen görev sınırlarının ötesine geçmediği ifade edilebilir. Fakat bu durum, Sultan Muhammed'in Karahıtaylar'a karşı giriştiği bir savaştan sonra mağlup olup akıbetinin de bir süre bilinmemesi nedeniyle değişmişti. Öyle ki savaştan kaçarak parça parça devletin merkezine dönen Hârizm askerlerinin Sultanlarının başına ne geldiği ya da nerede olduğu hakkında bir fikri yoktu⁹⁶. Böyle bir ortam Tâceddin Ali Şah'ın "saltanat

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, ss. 208-9.

⁹⁶ Sultan Muhammed, uzunca bir süredir zaten Karahıtaylar üzerine bir sefer düzenlemek istiyordu. Zira onların topraklarını tehdit etmesi ancak net bir şekilde mağlup edilmelerine bağlıydı. Bu süreçte Buhara halkından gelen şikâyetler Sultan'ın dikkatini buraya çevirmesine neden oldu. Çünkü Buhara'da yönetimi eline alan Sencer adındaki kişiden halk oldukça rahatsızdı ve kurtulmak için Hârizmşah'dan yardım talep ediyorlardı. Sultan Muhammed de bu talebi karşılamak adına 1207 yılının yaz aylarında Buhara'ya yürüdü ve kontrolünü ele geçirdi. Sultan'ın Buhara'ya gelmesi Semerkant hâkimi Sultan Osman'ın da bağlı bulunduğu Karahıtaylara sırt çevirmesine neden oldu. Çünkü o da Sultan Muhammed'e itaatini bildirmiş ve onun adına hutbe okutup sikke bastırmayı da ihmâl etmemişti. Semerkant'taki bu değişiklik Gür Han'ı oldukça sinirlendirmişti. Nitekim cevabı da Hârizmşahlar'a karşı ordu tertip etmek suretiyle verdi. İki taraf arasında gerçekleşen savaşı Hârizmşahlar kaybetti ve Sultan Muhammed'in akıbeti de bir süre belirsiz kaldı. Meryem Gürbüz, "Hârizmşahlar", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, c. Cilt 8: Müslüman Türk Devletleri-I, ss. 416-17.

davası” güderek Hârizm tahtında hak iddia etmeye başladığını görmekteyiz. Bir süre sonra tahtın esas sahibi Sultan Muhammed ortaya çıkınca ilk işi bu karışıklık sürecinde kendisine sırt çevirenlere ve itaatten vaz geçenlerin üzerine yürümek oldu. Bu kapsamda devletin başında olduğuyla ilgili haberi ülkenin dört bir yanına ulaştırdı ve menşurlar çıkardı. Bizzat Horasan’a inerek itaatsizlik ve isyan girişimlerinin önünü aldı. Tâceddin Ali Şah ise Sultan Muhammed’in kendisine de iyi davranmayacağını düşünüyordu ve bu konuda tedirgindi. Bu nedenle Cürcân ve Mâzenderan valiliği görevini bir köşeye bırakarak Gur hâkimiyetine sığınmak üzere Kuhistan yolunu kullanarak Firûzkûh’ kaçtı. Burada Gurlu Gıyâseddin Mahmûd tarafından oldukça iyi karşılandı. Zira eline Sultan Muhammed Hârizmşah’a karşı gerektiğinde kullanabileceği oldukça etkili bir fırsat geçmiş oluyordu ⁹⁷.

Gıyâseddin Mahmûd, Tâceddin Ali Şah’ı Hârizm Sultanı Muhammed’e karşı kullanma fırsatı varsa da böyle bir yol tercih etmedi. Sultan Muhammed de Hârizmşah vaktiyle yaptıkları antlaşmayı Gur hükümdarına hatırlatmış ve kardeşini hapsedmesini istemişti, bu durum Tâceddin Ali Şah ve beraberindekiler tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Nitekim Gur hükümdarına karşı bir suikast tertip ettiler. Bu suikastın neticesinde Gıyâseddin Mahmûd 31 Temmuz 1210 tarihinde öldü. Onun ölümüyle birlikte Gurlular içinde büyük bir karışıklık başladı. Tâceddin Ali Şah her ne kadar halk tarafından bu ölümün sorumlusu olarak gösteriliyorsa da Gıyâseddin Mahmûd’u öldürttüğü iddialarını kabul etmiyordu. Gıyâseddin’in yerine küçük yaştaki bir Gur meliki geçirildi. Bu defa da Tâceddin Ali Şah’ın doğrudan yönetimi eline almak için hamle yapacağı konuşuluyordu zira hâlâ hapsedilmiş vaziyetteydi. Tâceddin Ali Şah destekçilerinin bu konudaki girişimleri fark edilince birçoğu uçurumlardan aşağı atılarak cezalandırıldı. Bir kısmı da yine sert bir cezaya maruz kalarak fillere ezdirildi. Fakat öldürülen Gur Hükümdarı Gıyâseddin Mahmûd ile aralarında husumet bulunan ve bir ara da Gur hükümdarıyla yaptığı savaşı kaybeden Bâmiyân hâkimi Alâüddin Atsız, Hârizmde bulunduğu sırada Gur ülkesinde yaşanan karışıklıkları duyunca Firuzkûh’a saldırmak için bir fırsat olabileceğini düşündü ve bu amaçla yola çıktı. Ayrıca onun ordusu Sultan Muhammed tarafından yanına katılan Hârizm’in Herât Valisi tarafından da destekleniyordu. Gur ileri gelenleri ise tahta çıkarılan küçük yaştaki melikin bu orduyla mücedeleden aciz kalacağını düşünerek Tâceddin Ali Şah’ı

⁹⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 178.

tahta çıkardılar zira tecrübeli Ali Şah'ın gelen orduyla mücadele edebileceğini düşünüyorlardı. Fakat bekledikleri gibi olmadı Hârizm ordusu yapılan savaş neticesinde Firûzkûh'u ele geçirdi⁹⁸. Bu olay Tâceddin Ali Şah'ın da sonunu getirdi.

Cüzcânî, Tâceddin Ali Şah'ın bu savaştan sonra Gazne tarafına kaçtığını ve kısa bir süre sonra öldürüldüğünü anlatmaktadır. Ona göre Tâceddin Ali Şah'ın Gazne'ye kaçmasının üzerinden bir süre geçtikten sonra da Sultan Muhammed Hârizmşah ona güzel vaatlerde bulunan birtakım haberler gönderdi. Bu vaadlere inandığı anlaşılan Tâceddin Ali Şah, Hârizm ordusuna katılmak için yola çıktı. Tekinâbâd yakınlarında Hârizm'den görevlendirilen kişiler tarafından 1212-1213 senesinde öldürüldü⁹⁹.

Cüveynî'ye göre ise onun ölümü Cüzcânî'ni de anlatılanlardan farklıdır ve oldukça ilginçtir. Rivayet ettiklerine göre Tâceddin Ali Şah'ın sonu, Firûzkûh tahtına çıktıktan sonra Sultan Muhammed'e haber yollayarak kendisini sultan olarak tanınmasını istemesiyle yaklaşılmaya başlamıştı. Hârizm Sultanı ise görünüşte onun sultanlığını tanımıştı. Bu bakımdan Tâceddin Ali Şah'a, Muhammed Beşir adlı elçisiyle birlikte hil'at, menşur ve hediyeler yollamıştı. Söz konusu elçi, Tâceddin Ali Şah'ın yanına vardığında tebrik etmiş ve Sultan Muhammed'in gönderdiklerini vermişti. Ali Şah ise hil'ati giymek için câmebane'ye¹⁰⁰ doğru giderken suikasta uğramıştır. Suikastı arkasında elbiseyi taşıyan Sultan Muhammed'in elçisi Beşir gerçekleştirmiştir. Arkasındaki suikastçı tarafından boynunun kesilmesi suretiyle sonu gelen Tâceddin Ali Şah'ın, öldürülmesi olayının üstüne kimsenin gitmediği de aktarılmıştır. Öyle ki Sultan Muhammed bölge yöneticilerine menşurlar gönderip Firûzkûh başta olmak üzere Gur hakimiyetindeki bölgeleri kontrolü altına almıştır¹⁰¹.

Tâceddin Ali Şah'ın sonuyla ilgili aktarılan bu iki önemli rivayette de ortak nokta Sultan Muhammed'in emri ve planıyla öldürtülmesi üzerinedir. Sonuç olarak Hârizmşahlar Devleti'nde çok önemli görevler üstlenen Tâceddin Ali Şah, Firûzkûh'a sığınmasının akabinde gelişen olaylarla ölmüştür. Hem babası hem de kardeşinin

⁹⁸ a.g.e., ss. 194-95.

⁹⁹ Minhâc-i Sirâc el Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, s. 129.

¹⁰⁰ Hârizmşahlar'da sultanın kıyafetlerinin muhafaza edildiği kısımdır. Saray teşkilatında bu kısmın sorumlusuna Câmedâr adı verilir. Bkz. Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 138.

¹⁰¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 307; Tâceddin Ali Şah'ın Firûzkûh'a Hârizm ordusunun saldırması neticesinde gerçekleşen savaş sırasında bu şehrin sınırında ölmüş olması da ihtimaller arasındadır. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Tarihi*, s. 196.

iktidarı döneminde siyasi ve askeri açıdan devlete önemli katkılar sunduğunu söylemek mümkündür.

1.3.4. Yunus Han

Yunus Han, Tekiş'in şehzâdeleri arasında önemli bir yeri vardır. Çünkü son Irak Selçuklu Sultan'ı Tuğrul'un kızıyla evlidir. Bu evlilik her ne kadar siyasi bir evlilik olsa da Selçuklu hanedanının Irak'taki son temsilcisinin kızıyla evli olması ona Irak bölgesinde siyasi meşruiyet sağlamaktaydı. Meşruiyet önemliydi çünkü bu evlilikten kısa bir süre sonra II. Tuğrul öldürüldükten sonra artık Hârizmşah Hanedanı tam anlamıyla Selçuklu'nun mirasçısı konumuna gelmişti ve son Irak Selçuklu Sultanı'nın kızı da Irak'ın yönetimine tayin edilecek olan Yunus Han ile evliydi. Söz konusu evlilik için ilk adım 1192 yılında atılmıştı. İnanç Hatun¹⁰², Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul ile evlenmeden evvel, Sercâhan'a gidip Sultan Tuğrul'un kızını Yunus Han için istemişti. Bu Hatun, Irak'a hâkim olma niyetiyle Tekiş'ten yardım isteyen ve sonrasında da Tekiş'in Irak'a gelişine neden olduğu için pişman olan Kutlug İnanç'ın annesiydi. Tekiş, Irak'a geldiğinde Kutlug İnanç ile arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Sultan Tuğrul ise Tekiş'in Irak'a olası harekâtını engellemek ve Kutlug İnanç ile arası bozulan Tekiş ile iyi ilişkiler kurabilmek adına bu evliliğin gerçekleşmesine engel olmamıştı¹⁰³.

Yunus Han ile II. Tuğrul'un kızı arasında gerçekleşen bu evlilik Hârizm ordusu ile Sultan Tuğrul'un karşılaşmasını engelleyememişti. Evlendikten kısa bir süre sonra İnanç Hatun, Sultan Tuğrul tarafından öldürülmüştü¹⁰⁴. Kutlug İnanç, Tuğrul'un annesi gibi kendisini de öldüreceğini düşünerek Tekiş'e sığınmaya karar verdi¹⁰⁵. Nitekim Hârizm ordusu ile Sultan Tuğrul'un karşı karşıya geldiği savaşta Tuğrul, Hârizm ordusunun öncüsü olarak az sayıda süvariyle karşısında gördüğü Kutlug İnanç'a ani bir saldırı yapmak istedi. Fakat saldırı emrine uymayan askerleri nedeniyle yalnızca yanında çetrini taşıyan kişi olduğu halde saldırmaya devam etti. Fakat gürzü

¹⁰² İnanç Hatun için bkz. Pınar Kaya Tan, "Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 9 (2018), ss. 205-18.

¹⁰³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 336; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 119.

¹⁰⁴ Öldürülmesiyle ilgili nedenler için bkz. Kaya Tan, "İnanç Hâtûn ve Evlilikleri", ss. 214-15.

¹⁰⁵ Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 129.

atının omzuna çarpınca atla birlikte düştü. Artık tek başına direnme şansı kalmayan Sultan Tuğrul'u yakalayarak başını kesen kişi de Kutlug İnanç oldu. Bu olaydan sonra Tekiş, 26 Haziran 1194 yılında Irak tahtına da oturdu¹⁰⁶. Daha sonra bu bölgenin yönetimini Rey merkez olmak üzere oğlu Yunus Han'a bıraktı ve Mayancuk'u da ona Irak'taki Hârizm ordusundan da sorumlu olacak şekilde atabey tayin etti. İsfahan yönetimini de Kutlug İnanç'a bıraktı¹⁰⁷.

Yunus Han, babası Hârizm'e döndükten sonra karışıklıklarla uğraşmaya başladı. Bu karışıklıklara neden olanlardan bir tanesi Uluğ Bar Bey Ay-Aba idi. Onun hedefinde Ferrezîn Kalesi vardı. Esasen bu kale stratejik öneme sahipti ve Sultan Tuğrul hayattayken oldukça önemli işlevlere sahipti. Öyle ki II. Tuğrul hazineleri ve askeri mühimmatlarını depoladığı kıymetli bir kaleydi. Üstelik buraya saldırmadan evvel Emîr Karagöz'ü de kışkırtmıştı. Halbuki bu emîr, Tekiş Hârizm'e dönmeden yaptığı görevlendirmeler sırasında Hamedan'ın yönetimiyle vazifelendirilmişti. Fakat Hârizmşah ayrılır ayrılmaz Uluğ Bar Bey Ay-Aba'nın kışkırtmalarıyla Yunus Han'a karşı isyan etti. Karagöz'ün isyanı Uluğ Bar Bey Ay-Aba için de beklediği fırsatı vermişti ve Ferrezîn Kalesi'ni almıştı. Kale komutanı ise durumu Tekiş' aktarıp kalenin geri alınması hususunda destek talep etmek için Hârizm'in yolunu tutmuştu¹⁰⁸.

Yunus Han sadece Karagöz'ün isyanıyla uğraşmak durumunda kalmamıştı. Aynı zamanda Kutlug İnanç da isyan etmişti. Görülen o ki söz konusu emîrler Tekiş'in yokluğunu bir boşluk olarak değerlendirmişti. Fakat Yunus Han ile Atabeg Mayancuk'un, Kutlug İnanç'ın isyan girişimini bastırmak konusunda kararlı oldukları yaptıkları hamlelerden anlaşılmaktadır. Zirâ isyan haberlerini duyduktan sonra gerekli hazırlıkları yaparak "intizam ve nizam" sahibi bir ordu ile isyancı emîrin üzerine yürüdüler. Kutlug İnanç kuvvetleriyle beraber Bağdat'a doğru çekilmeye başladı. Fakat Yunus Han onu takip etmeye devam etti. Nitekim Muhammedî ve Sâmin adlı köyler arasında onu yakaladı. Taraflar arasında meydana gelen savaşta Yunus Han

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Tarihi*, ss. 125-26.

¹⁰⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275.

¹⁰⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Tarihi*, s. 132.

zafer elde etti. Kutlug İnanç ve kuvvetleri, malzemelerini ve ağırlıklarını bırakarak kaçtılar¹⁰⁹.

Kutluğ İnanç doğrudan Halife'nin Veziri Müeyyidüddin Kassab'dan yardım istedi. Öteden beri Irak-ı Acem topraklarını siyasi açıdan kontrolüne alma hevesinde olan Abbasîler için oldukça elverişli bir ortam oluşmuştu. Bu ortama imkân sağlayan Kutlug İnanç'ın yardım teklifiydi, bu nedenle Müeyyidüddin Kassab onu oldukça iyi karşılayarak ikram ve ihsanda bulunmuştu. Hârizmşahlar'a ve onun bölgedeki naibi Melik Yunus Han ile Atabegi Mayancuk'a karşı hızlı bir harekât başlattılar. Yunus Han, Hamedan'da bulunduğu için Müeyyidüddin ve Kutlug İnanç'ın ilk hedefi de bu nokta olmuştu. Yunus Han ile Mayancuk ise yaklaşan orduyu karşılamayacaklarını düşündükleri için Rey'e doğru çekildiler. 1195 yılının Ekim ayında Hamedan Müeyyidüddin'in kontrolüne geçmiş oldu. Fakat Müeyyidüddin'in Hamedan'la sınırlı kalmaya niyeti yoktu. Hareketlerinden ulaşabileceği en uç noktaya kadar yürümek istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Harkan, Mazdağan, Sâve ve Âve'yi de kontrol altına aldıktan sonra Yunus Han ve Mayancuk'un bulunduğu Rey'e doğru yürüdüler. Hârizm Meliki, Müeyyidüddin ile burada da karşılaşmayı da göze alamayarak atabegiyle birlikte önce Havâr-ur Rey'e yöneldiler. Müeyyidüddin ve Kutlug İnanç'ın onları takip etmeye devam etmesi üzerine Cürcân'a doğru geri çekilmeye devam ettiler¹¹⁰.

Yunus Han, Müeyyidüddin ve Kutlug İnanç'ın faaliyetleri hakkında Sultan Tekiş'i bilgilendirip yardım istemek adına babasının yanına gitti¹¹¹. Cüveynî onun, Horasan'daki ağabeyi Melik Şah'dan yardım istediğini, Melik Şah henüz yoldayken tek başına Bağdat ordusuna karşı zafer kazandığını ve daha sonra Hamedan'da Melik Şah ile buluşup eğlence meclisi düzenlediklerini dile getirmektedir¹¹². İbrahim Kafesoğlu ise bu rivayeti doğru bulmamaktadır. Zira küçük parçalara ayrılmış Hârizm kuvvetleriyle Yunus Han'ın böyle bir zafer kazanmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Ayrıca söz konusu tarihlerde Hamedan'ın kontrolü de Müeyyidüddin

¹⁰⁹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 346.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, s. 100.

¹¹¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 347.

¹¹² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275.

Kassab'ın elindeydi. Yunus Han'ın tek başına kazandığı zafer ve sonrasında Hamedan da ağabeyi ile eğlence meclisinde bir araya gelmeleri kısmına şüpheyle yaklaşılabilir. Bu sıralarda Kutlug İnanç ile Müeyyidüddin Kassab'ın arası da bozulmuştu. İki taraf arasında bazı çatışmalar yaşandı¹¹³. Cüveynî'nin rivayetinin de eskiden müttefik olan bu ikili arasındaki çatışmaların Hamedan'a kadar ulaşması ve bu nedenle Hârizmlilerin üzerine yürümeyi bırakıp kuvvetlerini Hamedan'a çekmelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir¹¹⁴.

Cüveynî'nin aktardığı bu olayda Yunus Han'ın, babasından yardım talep etmeden önce ağabeyinden yardım istemesiyle ilgili kısmın doğru olması muhtemeldir. Neticede bu yardım talebi karşılık bulamadan olayların seyri değişmiş olsa da zor durumdaki bir melikin coğrafi olarak çok uzağında olmayan diğer bir melikten düşmanlarına karşı yardım talep etmesi mümkündür.

Yunus Han'ın yönetiminde olduğu bölgeye saldıran bu iki düşmanın ölümü de iki ay arayla gerçekleşmiştir. Müeyyidüddin Kassab ile arası bozulduktan sonra aldığı yenilgiler de üzerine gelince Kutlug İnanç hem siyasi hem askeri açıdan oldukça zor duruma düşmüştü. Çünkü bu zamana kadar Irak Sultanı II. Tuğrul'a kadar Hârizmşahlarla iş birliği yapmış, Hârizmşahlarla arası bozulduğunda da Bağdat'tan kendisine destek bulmuştu. Şimdi geldiği noktada hem Bağdat hem de Hârizm'in düşmanı konumundaydı. Yunus Han'ın Atabegi Mayancuk onun içinde bulunduğu bu zor durumun farkındaydı ve ortadan kaldırılması için bir fırsat görüyordu. Bu nedenle Kutlug İnanç ile görünüşte iyi ilişkiler kurmak istediğini ve dostluğu yeniden tesis etmek istediğine dair haberler gönderiyordu. Hatta dostluğunu bir adım öteye götürmeyi de teklif ediyordu. Kutlug İnanç'ın, Sultan Tekiş'ten oldukça çekindiğini fakındaydı. Bu durumu kullanarak Hârizmşah'a karşı birlik olabileceklerine dair teklifi ortaya atmıştı. İki büyük düşman arasında kalmış ve oldukça zor durumda olan Kutlug İnanç bu teklifi içinde bulunduğu sıkışık durumdan çıkabilmek adına bir fırsat olarak görmüş olacak ki hemen kabul etti. Kutlug İnanç bu gelişmeler üzerine Rey'de buluşmak üzere Sâve civarına geldiğinde ani bir hareketle yakalandı ve 1196 yılının mayıs ayında öldürüldü. Râvendî, Kutlug İnanç'ın ölümüyle sonuçlanan bu

¹¹³ Kutlug İnanç Rey başta olmak üzere Müeyyidüddin Kassab'ın elinden almak istediği yerlerde tutunamamıştır. Kutlug İnanç ve Müeyyidüddin Kassab'ın karşı karşıya geldikleri yerler için bkz. İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, s. 101.

¹¹⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 134.

gelişmelerin organize edilmesi sürecinde Yunus Han'ın eşinin de katkısının olduğunu dile getirmektedir. Çünkü Kutlug İnanç babasının öldüren kişiydi ve öldürdükten sonra da kafasını keserek üzüntüsünü katlamıştı¹¹⁵.

Sultan Tekiş de Irak-ı Acem bölgesinde kontrolünden çıkan durumu tekrar düzene koymak için bölgeye geliyordu. Müeyyidüddin Kassab'a elçiler yollayarak yaşanan durumlardan duyduğu rahatsızlık duyduğunu ve şehirlerin iadesi konusunda bir antlaşma istediğini belirtmişti. Müeyyidüddin Kassab 1196 yılının temmuz ayında vefat etti. Tekiş ise ilk iş olarak da Hamedân üzerine yürüdü ve burayı tekrar hâkimiyeti altına aldı.¹¹⁶ Hamedan tekrar Hârizmşahlar Devleti'nin kontrolüne geçince Sultan Tekiş burayı Yunus Han'ın yönetimine bıraktı. Sadr Vezzan'ı ise kadı olarak tayin etti. Yunus Han, Sadr Vezzan'ı bizzat kendisi karşılayarak yerleşmesini sağladı¹¹⁷.

Yunus Han'ın kısa bir süre sonra gözünde bir hastalık ortaya çıkmıştır. Cüveynî gözünde beliren bu hastalığa hekimlerin çare bulamadığını belirtmektedir. Nitekim kendi yerine Mayancuk'u bırakarak yönetimi altındaki bölgeden ayrılmıştır¹¹⁸. Bu hastalıktan sonra vefat etmiştir¹¹⁹.

Yunus Han, Irak-ı Acem gibi önemli bir bölgeye atandıktan sonra birçok sorunla uğraşmıştır. Bu sorunlarla uğraşırken kimi zaman başarılar elde ederken kimi zaman da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Selçuklu Hanedanı'na damat olması nedeniyle de kendi hanedanının Sultan II. Tuğrul'dan sonra bölgedeki hâkimiyetine meşruiyet sağladığını belirtmek mümkündür.

¹¹⁵ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 350; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 135.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, s. 101.

¹¹⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, ss. 355-56.

¹¹⁸ Cüveynî, hastalığın ortaya çıktığı sırada Yunus Han'ın Rey'de bulunduğunu belirtmektedir. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 276-77.

¹¹⁹ Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, s. 127.

1.3.5. Togan Togdı

Togan Togdı'nın isminin anlamı "Doğan doğdu" şeklinde açıklanmaktadır ve Gayır Han unvanını taşıdığı bilinmektedir¹²⁰. Babası Tekiş hayattayken vefat etmiştir. Fakat oğlu Erbüz Han ile ilgili kayıtlar neticesinde onun da varlığı öğrenilmiştir.

Togan Togdı'nın oğlu Erbüz Han'ı da 1196 yılında dedesi Tekiş tarafından Isfahan valiliğine atanmıştı. Ayrıca Sipehsâlâr-ı Saman Bigu'yu da ona atabeg olarak tayin etmiştir¹²¹. Daha önce Şehzâde Yunus Han'ın atabegi olarak görev yapan Mayancuk isyan hareketine giriştikten sonra 1198 yılında Erbüz Han'ı Isfahan'dan çıkardı ve oradaki Hârizm askerlerini kendi emrine aldı. Bu olaydan sonra onun ismine Sultan Muhammed'in gücünün doruklarına ulaştıktan sonra klasik nevbet yerine "Zülkarneyn Nevbeti" adıyla tamamı hanedan mensupları, melikler, emîrlerin çocukları ve vezirden oluşan yeni bir nevbet sistemini hayata geçirmesinde rastlıyoruz. Erbüz Han da bu nevbet sisteminde yer alan 27 kişiden biriydi. Bu yeni nevbet sisteminde yer alanlar Terken Hatun'un, Gürgeç'i terk ettiği sırada Ceyhun'da boğdurulduğunu göz önünde bulundurursak Erbüz Han'ın da bu olaydan sonra ölmüş olabileceğini söylemek mümkündür¹²².

1.4. ALÂEDDİN MUHAMMED OĞULLARI

1.4.1. Celâleddin Mengübertî

Kaynaklarda Celâleddin ile ilgili kayıtlar ortaya çıkmaya başlamasından kısa bir süre sonra Hârizmşahlar Devleti için zor zamanlar da başlamıştı. Esasen Celâleddin zor zamanlar şehzâdelik yapmış, zorlu görevler üstlenmiş ve üst düzey başarılar da elde etmiştir.

Celâleddin ile ilgili ilk somut bilgimiz amcası Tâceddin Ali Şah'ın Firuzkuh' da mağlup edilmesinden kısa bir süre sonra babası Alâüddin Muhammed'in, Gaznin'i ve Gurluların Hindistan'daki topraklarını da hâkimiyeti altına almasından sonra ortaya çıkmıştır. Sultan, Gazne merkez olmak üzere Bâmiyân, Gur, Bust, Tekinabad ve

¹²⁰ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, s. 201.

¹²¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 277.

¹²² Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 143, 207, 269-70.

Hindistan sınırına kadar olan bu bölgeyi Celâleddin'e vermişti. Ayrıca ekber şehzâde Celâleddin'e vezir de tayin etmişti. O vezir Şemsülmülk Şihâbeddin Alp'ti. Bu noktada ilginç olan 1215 yılına kadar hâkimiyet alanını her fırsatta genişleten ve elinde birçok şehir ile bölge bulunan Sultan Muhammed'in oğullarını vali olarak atamamasıdır. Celâleddin aynı zamanda Muhammed Hârizmşah'ın ekber evladıydı. Bu zamana kadar herhangi bir atama ya da görevlendirme yapılmaması nedeniyle onun bu yıla kadar merkezde olduğunu ya da babasıyla birlikte hareket ettiğini düşünebiliriz. Celâleddin sözü edilen bölgelerin yönetimine getirildiğinde de doğrudan kendisi gitmemişti. Zirâ babasının kararı bu yöndeydi. Şehzâdesinin yanında kalmasını daha uygun bulmuştu. Celâleddin'in devletin merkezinden ve kendisinden uzaklaşmasını istemiyordu. Bu tavrında cesur hareketleri ve becerikli tavırlarıyla daha önceden babasının takdirini kazanmış olmasının etkisi olmalıdır. Nitekim bölgeye Celâleddin'i temsilen Kerber Melik gönderildi. Kerber Melik, bölgeye gittiğinde özellikle sınırındaki siyasi yapıların yöneticileriyle iyi bir ilişki kurmuştu. Moğol saldırıları başladıktan sonra Celâleddin bölgesine gidene kadar da görevine devam etmiştir¹²³.

Sultan Muhammed Hârizmşah, bu tarihte Irak-Acem bölgesine hâkim olmak isteyen Salgurlulardan Sa'd b. Zengî ile 1217 yılında savaşa tutuşmuştu. Neticede Sultan Muhammed, Rey yakınlarındaki savaştan galip ayrıldı, Fars Atabegi Sa'd b. Zengî'yi de esir aldıysa da cezalandırmadı. Onunla antlaşma yapmayı tercih etti. Ayrıca Terken Hatun'un akrabalarından bir kadınla onu evlendirdi. Kendi oğlu Celâleddin'le de Fars Atabegi'nin kızı Melek Hatun'un evlenmesine karar verildi¹²⁴. Fakat bu evlilik, Celâleddin Mengübirtî, Hindistan'dan döndüğünde ancak gerçekleşebildi.

Sultan Muhammed'in, Celâleddin'i yanında tutmasının somut faydalarından bir tanesi de Moğol birlikleriyle ilk defa karşı karşıya geldiği savaşta görmüştü. Sultan, hiç beklemediği bir kuvvetle karşılaşmıştı. Öyle ki bu savaştan sağ olarak kurtulmasını Celâleddin'in savaşta gösterdiği yararlılıklar sağlamıştı. Hârizmşah ordusu dağılmak üzereyken ordunun sağ tarafını idare eden Celâleddin ve kendisine bağlı birlikler Moğolların, Sultan'ın da yer aldığı Hârizm ordusunun merkezine saldırısını

¹²³ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul: Maarif Vekâleti, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, s. 23.

¹²⁴ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, ss. 77-78.

püskürtmüştü¹²⁵. Nitekim 1218’de gerçekleşen¹²⁶ bu savaşın net bir kazanımın olduğunu söylemek güçse de Sultan Muhammed nazarında Moğolların durdurulamaz bir güç olduğuna dair algı kendine iyiden iyiye yer etmeye başlamıştı.

Söz konusu algının oluşumu bu savaştan bir süre önceye dayanıyordu. Zira Cengiz Han’ın Çin içlerine ilerlemesi Sultan Muhammed tarafından oldukça şaşkınlıkla karşılanan bir gelişmeydi. Türk hükümdarları için her zaman Çin’e hâkim olmak bir kızılelma olarak nitelendirilebilecekken bunu Cengiz Han yapmıştı. Cengiz Han’ın bölgeye hâkim olmasından önce Sultan Muhammed İran ve Mâverâünnehir’de kendisine rakip olabilecek her kuvveti kırıp hâkimiyetini tesis ettiği için. Çin’i fethetme meselesiyle iyiden iyiye ilgilenmeye başlamıştı. Bu fetih arzusuyla Çin’e yapılacak olası seferin getireceği coğrafi ve askeri zorlukları dillendiren görüşleri dahi dikkate almıyordu. Fakat kendi büyük hedefini hayata geçirmiş olan Cengiz Han’a elçisini göndermek mecburiyetinde kalmıştı. Elçiyi gönderme hedefi esasen Cengiz Han ile ilgili anlatılanların doğru olup olmadığını soruşturmak istemesiydi. 1214-1215 yıllarında bu amaçla faaliyetlerini yürüten Hârizmşah’ın elçisi, görünürde Cengiz Han ile ticari ilişkileri kurmak amacıyla gidiyorsa da esas amacına uygun olarak Sultan’ın merak ettiği bu konuları da araştırmayı ihmâl etmiyordu. Nitekim Cengiz’in gücü hakkındaki iddiaların doğru olduğuna bizzat şahit olmuştu. Cengiz Han bu elçiyi iyi karşılamıştı. İki devlet arasında yapılacak bir antlaşma ile dostluk kurmayı ve ticareti canlandırmayı amaçlıyordu. Ayrıca bu sıralarda Cengiz Han kendisine “Doğunun Efendisi” yakıştırmalarını yaparken Sultan Muhammed’den ise “Batının Efendisi” olarak söz ediyordu. Cengiz, ticaret antlaşmasının şartlarını belirlemek üzere Muhammed Hârizmşah’ın elçisinin yanında kendi elçilerini de Hârizm’e yollamıştı¹²⁷.

Cengiz Han’ın Otrar Hadisesi yaşanana kadar Hârizmşahlar üzerine yürümek gibi bir niyetinin olduğunu söylemek güçtür. En azından oldukça büyük çaplı bir seferi bu kadar hızlı başlatmasını beklenen bir gelişme değildi. Sultan Muhammed’i esas etkileyen, sözü edilen antlaşma için elçilerini Sultan Muhammed’e gönderen Cengiz Han’ın, devletini en geniş sınırlarına ulaştırmış gücünün doruklarındaki Sultan’a

¹²⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 320.

¹²⁶ Ana kaynaklarda bu savaşın gerçekleşme tarihi ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Bu konudaki değerlendirme ve 1218 tarihinin esas alınmasıyla ilgili bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, ss. 236-38.

¹²⁷ a.g.e., ss. 229-33.

“sevgili oğul” şeklinde hitap etmesiydi. Bu hitap Sultan Muhammed’i oldukça şaşkına çevirmişti. Çünkü söz konusu hitap şekliyle dönemin bürokratik özelliklerince Cengiz Han, Sultan Muhammed’i tâbii olarak gördüğünü belli etmişti¹²⁸. Nitekim Cengiz Han’ın elçilik heyetinde bulunan bir Hârizmliyi tekrar huzuruna çağırarak Moğol Hanı’nın Çin’i gerçekten alıp almadığını sormuştur. Merak ettiği bir diğer konu da kendisine “oğul” olarak hitap edecek kadar özgüvenini yükseltecek bir gücünün gerçekten olup olmadığıydı. Elçi, Çin’deki hadiseleri doğruladıktan sonra Cengiz Han’ın gücüne dair soruya net bir cevap vermemişti. Zira Sultan’ı kızdırmaktan çekiniyordu. Bu nedenle Sultan’ın ordusunun Cengiz Han’ın ordusundan daha güçlü olduğunu söylemekle yetinmişti. Sultan ise ticaret antlaşmasını onaylamıştı¹²⁹. Fakat Cengiz’in Çin’i almış olmasının başlı başına Sultan’ı tedirgin etmeye yettiğini hem 1218 yılında kabul ettiği bu elçilik heyeti ile yaşadıklarından hem de Moğolların gelişine karşın etkin savunma tedbirleri alamamasından anlıyoruz.

Sultan bu antlaşmadan kısa bir süre sonra yukarıda bahsedildiği gibi Moğol kuvvetleriyle ilk defa karşı karşıya gelmişti ve Celâleddin’in çabalarıyla büyük bir bozguna uğramaktan kurtulmuştu. Hemen akabinde de Otrar Hadisesi yaşandı. Cengiz Han, Sultan’ın kendi kuvvetleriyle ilk çatışması nedeniyle ticari ilişkileri bozmayı tercih etmedi fakat Otrar Valisi Kayırhan Yınal’ın Moğollar tarafından gönderilen 450 kişilik tüccar kafilesinin öldürülerek mallarına el koymasına çok büyük bir tepki gösterdi. Sultan Muhammed’den sorumluların cezalandırılmasını ya da kendisine teslimini istedi fakat karşılık bulamayınca Hârizmşahlar devletini yıkıma götürecek seferini başlattı. Sultan Muhammed ise bu sefere karşı alınacak askeri tedbirleri görüşmek adına savaş meclisini topladı¹³⁰.

Hârizmşahlar için artık tek gündem Moğollara karşı alınacak tedbirlerdi. Celâleddin de bu konu hakkında oldukça kararlı ve cesur fikirler ortaya koyuyordu. Geriye çekilip “vur-kaç” taktiğiyle Moğolların yıpratılmasını öngören fikirlere kesinlikle karşı çıkıyordu. Esasen o, Moğollarla doğrudan doğruya karşılaşım meydan

¹²⁸ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s. 204.

¹²⁹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 28-29.

¹³⁰ Ebü'l Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yalıtıkaya, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, s. 12; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 316-17; Kafesoğlu, *Harezemşahlar Tarihi*, ss. 240-43; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, ss. 422-25; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi, 1978, ss. 80-82.

savaşı yapmak niyetindeydi. Mâverâünnehir bölgesini gözden çıkarıp, Irak’a çekilerek toplanacak askerlerle bir savunma oluşturulması gibi fikirlere¹³¹ ve babasının karamsarlık dolu baştan kendini mağlup sayan tavırlarına şiddetle karşı çıkıyordu:

*“Düşmanın üzerine yürüyelim, eğer sultan bunu kabul etmiyorsa kendisi Irak’a gitsin, askeri bana bıraksın. Ben askerlerle sınıra gidip onlarla karşılaşayım. Eğer talihim yaver giderse, istek topunu başarı çevganı ile fırlatırım. Yok eğer kötü giderse, hiç olmazsa halkın kınama oklarına hedef olmam. Kimse bizi yermek için ağzını açmaz. Hiç kimse, bizden bu kadar vergi aldıkları halde zor zamanımızda bizi ümitsizliğin pençesine bırakıyorlar diyemez.”*¹³²

Sultan Muhammed, ilk zamanlar oğluna duyduğu güven ve yönetime sağladığı katkılar nedeniyle Celâleddin’i yanından ayırmazken Moğollara karşı gösterilecek savunma konusunda yaşadıkları görüş ayrılıkları nedeniyle artık başına buyruk bir hareket yapmasından çekindiği için yanından ayırmıyordu. Fakat Moğollar, Hârizm şehirlerini tek tek düşürmek suretiyle düzenledikleri seferi kendi açılarından büyük bir başarıyla devam ettiriyorlardı. Her ne kadar Sultan Muhammed onun bu tavrını hoş karşılamasa Celâleddin, babasının vefatına kadar Moğollara karşı takip edilecek siyaset ve askeri hamleler konusunda muhalefetini sürdürdü¹³³.

Buhara, Semerkant, Otrar, Barçınlıg-kend, Cend gibi Hârizmşahların elindeki bütün şehirlerin tek tek düştüğü haberleri Muhammed Hârizmşah’ın içinde bulunduğu sıkıntıyı arttırıyordu. Özellikle Sultan’ın hareminin ve küçük Moğolların eline geçmesi ve küçük oğullarının kılıçtan geçirilmesi zaten büyük bir yıkım yaşayan Muhammed Hârizmşah’ın üzüntüsünü derinleştirdi¹³⁴.

¹³¹ Moğollara karşı ortaya çıkan savunma fikirleri ve Sultan’ın almayı tercih ettiği tedbirler ile bu konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. İbnü’l-Esîr, *El Kâmil Fi’t Tarih*, 1987, c. XII, ss. 316-317; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 30; Kafesoğlu, *Harezemşahlar Tarihi*, ss. 248-250; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, ss. 429-430; Gürbüz, “Hârizmşahlar”, ss. 421-22.

¹³² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 323.

¹³³ a.g.e., ss. 338-340.

¹³⁴ a.g.e., s. 330; Gürbüz, “Hârizmşahlar”, s. 422.

Hârizmşahları en geniş sınırlarına ulaştıran en parlak döneminin Sultan'ı devletinin yıkılışına ve haremının düşmanlarının eline geçmesine şahit olarak 1220 yılında vefat etti¹³⁵.

Sultan Muhammed'in Abeskûn adasında geçen son günlerinde devlet için son kararlarını almıştı. Bu kararlardan bir tanesi oldukça önemliydi ve Moğolların eline geçen bölgelerdeki halk için bir umut kaynağı olmuştur. Muhammed Hârizmşah daha önce veliaht tayin ettiği oğlu Uzlak Şah yerine Celâleddin'i veliaht olarak atamıştı. Bu kararı aldığı sırada oğullarından Uzlak Şah, Ak Sultan ve Celâleddin bulunuyordu. En büyük oğlunu veliaht tayin ettikten sonra kendi kılıcını bizzat Celâleddin'in beline bağlamıştır¹³⁶. Bu kararında birçok neden etkili olmalıdır. Daha önce Terken Hatun'un baskısıyla veliaht tayin ettiği Uzlak Şah'ın mevcut durumda başarılı olamayacağını düşünmesi olasıdır. Cüveynî, Muhammed Hârizmşah'ın oğulları arasında hem cesaret ve bilgi bakımından en üstün olanın hem de yaşça en büyüklerinin şehzâde Celâleddin olduğu dile getirmiştir¹³⁷. Ayrıca ömrünün son günlerinde Celâleddin'in Moğollara karşı durabilmek adına dile getirdiği fikirlerin haklı olduğuna ikna olmuş olmalıdır. Sonuçta oğulları arasında devletini yeniden toplama umudu gördüğü en büyük şehzâdesini veliaht tayin etmişti¹³⁸.

Celâleddin ve beraberindeki kardeşleri babaları için son görevlerini yapıp cenazeyi toprağa verdikten sonra Hârizm'e doğru yola çıktılar¹³⁹. Bu yolculuk esasen halk için de büyük anlamlar içeriyordu. Hanedanın uzun zamandır görmedikleri mensuplarını görüp uzun zamandır hissetmedikleri bir umudu hissediyorlardı. Zira devletin hem önceki veliahdı hem de cesaretiyle tanıdıkları yeni veliahdını görüyorlardı. Moğollara karşı koyacak kişiler halk için ancak onlardı. Şehzâdelerle birlikte yetmişe yakın kişiyi barındıran bu topluluğun halktan gördüğü teveccühün bir

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, s. 325; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 283; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 451.

¹³⁶ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, s. 41.

¹³⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 338-39; Ayrıca Uzlak Şah'tan; zayıf, aciz ve devlet büyükleriyle anlaşamayan bir kişi olarak bahsetmektedir. a.g.e., s. 342.

¹³⁸ Daha önce Uzlak Şah'ın şehzâde olarak atanmasında Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun'un etkisi söz konusudur. Çünkü Celâleddin'in annesi Ay Çiçek Hatun, Hintli bir cariyeydi. Uzlak Şah'ın annesi ise Terken Hatun ile aynı soydandı. Terken Hatun, Kanklı-Kıpçak anneye sahip olan Uzlak Şah'ı devletin içindeki nüfuzuyla korumuş ve veliaht olarak tayin edilmesini sağlamıştı. Halbuki o yaşça Celâleddin ve Gıyaseddin Pîr Şah'tan sonra geliyordu. Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, ss. 19-20.

¹³⁹ Cüveynî, Celâleddin ve beraberindekilerin önce Mangışlak'a gidip müjdeciler yolladıktan sonra Hârizm'e gittiğini söylemektedir. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 341.

neticesi olarak yol boyunca silah ve yük hayvanı ihtiyaçları karşılandı. Ayrıca dağınık vaziyetteki askerler de Kutluğ Han lakabı ile tanınan Tusi Bahadır komutasında şehzâdelerin yanına geldiler. Bu kuvvetin büyüklüğünün yedi bine yakın olduğu ve çoğunluğunun yaya birliklerden meydana geldiği belirtilmiştir Kutluğ Han'ın başını çektiği bir grup komutan ve devlet yöneticisi Celâleddin veliaht olarak tayin edilmesine rağmen Uzlak Şah'ı desteklemeye devam ediyordu. Bu nedenle Celâleddin'i yakalayıp öldürmek üzerine planlar yapmaya başladılar. Bu planları öğrenen Celâleddin'e sadakatle bağlı bir emîr olan İnanç Han ise durumu derhal veliaht şehzâdeye anlattı. Tahta çıkan kişi konusunda devletin içinde bulunduğu bu zor zamanlarda derin bir görüş ayrılığı olduğunu fark eden Celâleddin tahta çıkma meselesini ertelemeye karar verdi ve Timur Melik ile komutasındaki kuvvetleri de yanına alarak Horasan'ın dağlık bölgelerine gitti. Söz konusu kuvvetler yaklaşık üç yüz süvariden oluşuyordu ¹⁴⁰. Bu şekilde Celâleddin, Gürgeç'ten uzaklaştığında Hârizmşahlar Devleti için de tahtın sahibinin belirsiz olduğu bir dönem başlamıştı.

Buraya kadar gelinen noktada devlet erkânının Celâleddin'i ve Uzlak Şah'ı desteklemek konusunda içinde buldukları kaos ortamına rağmen ikiye bölündüklerini söylemek mümkündür. Yukarıda Cüveynî'ye atıfla bahsedilen kimin tahta çıkma konusunda daha yetkin veya cesur olduğu tartışmalarından ziyade önemli olan nokta şudur: Mâverâünnehir'deki büyük şehirler başta olmak üzere Hârizmşahlar'a ait şehirlerin ve bölgelerin bir bir sükût etmesinden sonra devletin varidatı ve hâkimiyet alanı oldukça küçülmüştür. Bu durumdan sonra hayatta kalan devlet erkânı, komutanlar ve emîrlerin çok büyük bir kısmı devletin merkezinde toplanmış vaziyettedir. Onların arasından ikbâli, Celâleddin'in ikbâline bağlı olanlar olduğu gibi Uzlak Şah'a bağlı olanlar da mevcuttu. Daha özet bir ifadeyle devlet içinde hangi grubun diğerini tasfiye edeceğini belirleyecek bir çekişme söz konusudur. Hârizm'in merkezinde öteden beri etkin olan Kanglı-Kıpçak unsuru, Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun nedeniyle tercihini Uzlak Şah'dan yana koymuştur. Dolayısıyla bu durumun da Celâleddin'in devletin merkezinde tutunamayıp suikast tehdidi nedeniyle tahta geçiş işini ertelemesine neden olmuştur. Celâleddin'in askeri bakımdan merkezdeki yalnızlığını gösteren en önemli unsur da oradan ayrıldığında yanında yalnızca üç yüz kişiye ulaşan sınırlı bir kuvvet bulundurabilmesidir. Fakat

¹⁴⁰ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 41-42; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 21.

Kanglı-Kıpçak unsurunun etkisi dışında kalan ve bu unsurdan olmayan bölgelerin, emîrlerin ve komutanların da Celâleddin'i desteklediklerini söylemek mümkündür. Moğol yıkımı başlamadan evvel devletin ulaştığı geniş sınırlar ve hâkimiyeti alındaki farklı unsurlar düşünüldüğünde Kanglı-Kıpçak olmayan toplulukların devlet içindeki yeri ve önemini azımsamamak gerekmektedir.

Celâleddin ve kardeşlerinin Hârizm'e geldiği haberi Cengiz Han'ı da bu konuda tedbir almaya itmişti. Nitekim Hârizm şehzâdelerine karşı bir gözetleme birliğini bölgeye göndermişti. Celâleddin Şadyah'a ulaştıktan kısa süre sonra Moğol kuvvetlerine Şâyakan Tepesi yakınlarına ani bir baskınla saldırdı. Celâleddin yaklaşık yediyüz kişiden oluşan bu birliği yanında bulunan üçyüz askeriyle bozguna uğrattı. Bu savaş sırasında su yollarına girerek canını kurtarmaya çalışan Moğol askerleri bölgedeki köylüler tarafından öldürülmüştür. Celâleddin'in ortaya çıkarak çok büyük olmasa da bir Moğol kuvvetini dağıtmasının hadisenin yaşandığı yere yakın olan halkta sevinçle karşılandığını görülmektedir. Zira bu Moğollar karşısında alınan ilk başarı olarak değerlendiriliyordu. Celâleddin ve beraberindekiler bu zafer sonrası at temin ettiler. Zira bozkırdan yorgun çıkan atlarla yola devam etmek mümkün değildi. Dinlenmiş atlar temin edebilmeleri arkadan gelen diğer Moğol kuvvetlerine yakalanmamalarında önemli rol oynamıştı. Ayrıca Horasan'da bulunduğu süreçte bir ordu toplamaya çalıştıysa da istediği sonuca ulaşamamıştı. Celâleddin'in Hârizm'den ayrılmasının üzerinden üç gün geçtikten sonra Uzlak Şah ve Ak Sultan Moğol kuvvetlerinin Hârizm'e doğru ilerlediklerine dair bilgi nedeniyle Hârizm'den ayrıldılarsa da kısa bir süre sonra Moğollar tarafından yakalanarak öldürüldüler.¹⁴¹

Celâleddin Nişâbûr'dan sonra Büst'e doğru yoluna devam etti. Fakat Moğol takibatı peşini bırakmıyordu. Moğol birliklerinin Talekan'da bulunduğunu öğrenince 1221 yılının mart ayında Gazne'ye gitti. Celâleddin aynı zamanda siyasi ve askeri kuvvetini arttırabilmek adına çeşitli hamleler de yapıyordu ve bunun neticesi olarak da aynı yıl bir Moğol birliğini mağlup etti. Fakat bu savaştan sonra ordusunun sağ kanadının komutanı Emin Melik ile sol kanadının komutanı Seyfeddin İğrak arasında ganimet paylaşımı yüzünden anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Emin Melik'in, Seyfeddin İğrak'ı aşağılayıcı tavrına karşılık Celâleddin'in Emin Melik'e herhangi bir ceza

¹⁴¹ Necip Âsım, *Celâlütin Harezemşah*, ss. 41-43; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 462; Taneri, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 22.

vermemesi üzerine Seyfeddin İğrak kuvvetlerini alarak Celâleddin'in yanından ayrıldı ve Celâleddin'in askeri gücü zayıfladı. Buna rağmen onun bölgedeki faaliyetleri Cengiz Han açısından da artık tedbir alınması gereken noktaya gelmişti zira durdurulmaması halinde çok daha büyük bir sorun haline geleceği açıktı. Cengiz Han, Celâleddin'in bir düşman olarak çıkarabileceği sorunların potansiyelini bildiğinden kendi birliklerinin son mağlubiyetinden sonra 1221 yılının kasım ayında bizzat Celâleddin'in üstüne yürüdü ve Sind Nehri kenarında onu sıkıştırdı. Celâleddin ordunun merkezinde uzun süre direnmesine rağmen sağ ve sol kanadı çöktüğü için çaresizce Sind Nehrine yöneldi. Annesi, karısı ve bütün haremının Moğolların eline geçmemesi adına Celâleddin'in emriyle Sind Nehrine atıldılar. Ayrıca henüz 7 -8 yaşlarında olan oğlu da esir olarak Moğolların eline düşmüş ve öldürülmüştü¹⁴².

Celâleddin'in annesini, oğlunu, karısını ve bütün bir haremmini kaybetmesi şüphesiz onun için büyük bir yıkım olmalıdır. Haremının Sind Nehri'ne atılmasına yönelik emri bizzat vermesi de oldukça zor bir karardır. Fakat devletinin tahtına hâlâ bir şehzâde geçmemiştir ve mücadele etmekten vaz geçmeye niyetli değildir. Onun savaş alanındaki becerisi ve her şeye rağmen Sind Nehri'ni geçmeyi başarması Cengiz Han tarafından da takdirle karşılandığı rivayet edilmektedir:

*“Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki belâ girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Onun karşısında akıllı bir insan nasıl gafil durabilir?”*¹⁴³

Celâleddin büyük kayıplar vererek Sind Nehri'ni geçtikten sonra 1221 yılının Kasım ayında Hindistan'da tekrar vaziyetini düzeltmek için yoğun bir çaba harcamaya başladı. Bu kapsamda siyasi evlilikler de yaptı. Emin Melik'in kızının Avcahi şehrinde olduğunu öğrendikten sonra onunla evlenmek için girişimlere başlamıştı. Bu kapsamda söz konusu şehri hâkimiyeti altında bulunduran Emîr Kabaca'ya, Emin Melik'in kızı ile evlenmek konusunda istekli olduğuna dair haber yolladı. Sind

¹⁴² Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 45-46,54-55; Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezemşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, ss. 78-81; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran, 1351, s. 242; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, ss. 463-71; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, ss. 24-26; Ayrıca bkz. N. A. Baloch, “The Advend of Sultan Jelal al-Din Khwarzmshah in the Trans-Indus Territories (present Pakistan)”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. XLVIII, sy. 4 (2000), ss. 5-14.

¹⁴³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 349.

Nehri'ni geçmeye çalışırken bütün haremını kaybeden Celâleddin, yeni bir evliliği hanedanının devamlılığı açısından da önemsiyordu. Emîr Kabaca da bu teklifi Celâleddin ile dostluk bağları kurmak adına kabul etti. Emin Melik'in kızını aralarında fillerin de olduğu çeşitli hediyelerle Celâleddin'e yolladı. Celâleddin'in bu dönemde yaptığı bir diğer evlilik de Pencap civarında yaşayan ve savaş konusunda yetenekli bir kabile olan Kohkalar ile ittifak olmak amacıyla yapılmıştır. Bu evlilik ona aynı zamanda askeri güç de sağlamıştı. Kohkaların başında bulunan Rai, kızıyla birlikte oğlunu da beraberindeki askeri kuvvetle Celâleddin'in emrine vermişti¹⁴⁴. 1224 yılının başlarında Hindistan'daki siyasi durum Celâleddin için tehlike arz etmeye başlamıştı. Ayrıca kardeşi Gıyâseddin Pir Şah'tan ayrılan birtakım emîrlere Celâleddin'i Irak-ı Acem'e gelerek kardeşinin elinden hâkimiyeti alması konusunda teşvik ediyordu. Nitekim o bu teklifi uygun buldu. Hindistan'a naibi olarak Cihan Pehlivan'ı bıraktı ve Irak-ı Acem'e doğru yola çıktı¹⁴⁵.

Celâleddin'in Irak-ı Acem'e dönüş yolu iklim şartlarının beraberinde getirdiği zorluklar nedeniyle çok fazla kayıp vermesine neden oldu. Nitekim Kirman'a ulaştığında yanında dört bin kişiye yakın bir kuvvet vardı. Bu kuvvetler teçhizat bakımından oldukça yetersizdi. Öyle ki hepsine at da temin edilememişti. Öküz ve eşeklere binerek yol alıyorlardı. Celâleddin, Kirman'a geldiğinde bu bölgenin hâkimi olan Barak Hacıp tarafından ilk başta iyi karşıladı. Celâleddin de onun bölgedeki hâkimiyetini onaylamış ve kızıyla siyasi bir evlilik yapmıştı. Fakat aralarındaki ilişkiler bir süre sonra bozuldu. Celâleddin'e Barak Hâcib'i tutuklayıp hâkimiyeti altındaki bölgeyi de doğrudan kendi idaresine alması yönünde tavsiyeler geldiyse bunu yapmadı. Celâleddin'in, Barak Hâcib'e güveni de oldukça azalmıştı. Avda bulunduğu bir gün onun da yanına gelmesi için haberciler gönderdi. Barak Hâcib ise romatizmasını bahane ederek gitmedi. Ayrıca hâkimiyetinde olan bölgenin

¹⁴⁴ Ergin Ayan, "Harezşâhlar Hânedânının Evlilikleri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 32, sy. 32 (2016), s. 31.

¹⁴⁵ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşâh*, ss. 56-59; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 349-52; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizşâh ve Zamanı*, ss. 27-33; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, c. 1, ss. 278-79; Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizşâhân*, ss. 243-44; Celâleddin'in vefatından sonra yanındaki emîrlere ve komutanların akıbeti için ayrıca bkz. Bekzod Abdirimov, "Fate of Khorezmians Who Remained in Asia Minor after the Death of Khorezmshah Jalal Ad-Din Mingburnu", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, c. 7, sy. 15 (2021), ss. 48-68.

Celâleddin'e uygun olmadığını bildirip onun avda olduğu sırada hâkimiyetindeki kalede kalan Hârizm askerleri de dışarı çıkartıldı¹⁴⁶.

Kirman'da bulunduğu süreçte durumlar istediği gibi gitmeyen Celâleddin buradan ayrılmaya karar verdi, niyeti Şiraz'a gitmekti. Buradaki amacı, Sultan Muhammed Hârizmşah'ın daha önce savaştığı ve esir ettikten sonra affederek anlaşmaya vardığı Salgurlulardan Sa'd b. Zengî¹⁴⁷ ile görüşerek dostluk tesis etmektir. Bu şekilde hem siyasi hem de askeri destek alması da mümkün olabilecekti. Sa'd b. Zengî'ye Şiraz'a yaklaştığına dair haber gönderdi. Fars Atabeyi Sa'd b. Zengî ise onu karşılamak için oğlu Salgur Han'ı gönderdi. Aynı zamanda bizzat kendisinin Celâleddin'i karşılamamasıyla ilgili daha önce ettiği yemini mazaret olarak sunmuştu. Celâleddin bu durumu bir sorun olarak görmedi. Sa'd b. Zengî, Hârizmşahların ekber şehzâdesi sınırına yaklaştığında at, katır, elbise, köle, mühimmat ile Türk ve Habeş gulâmlardan oluşan birçok hediyeyi Celâleddin'e verdi. Ayrıca iki taraf için bu dostluk ilişkilerini bir adım ileri götürecek bir gelişme daha yaşanmıştı. Sa'd b. Zengî'nin kızı Melike Hatun¹⁴⁸ ile Celâleddin evlendi. Sultan Muhammed hayattayken karar verilen bu evlilik şimdi gerçekleşmiş oluyordu. Sa'd b. Zengî'nin bu evliliğin gerçekleşmesini isteyip Celâleddin'i çok iyi karşılamaındaki temel nedenlerden bir tanesi de Gıyâseddin Pir Şah ile arasının açık olmasıydı. Halihazırda Celâleddin'in amacı da Irak-ı Acem bölgesinde kardeşinin elinden hâkimiyeti almak olduğunu düşündüğümüz bu ittifakın ilk etapta Gıyâseddin Pir Şah'a karşı yapıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır¹⁴⁹.

Celâleddin, Hindistan'da yola çıktığında iklim şartları nedeniyle ordusu oldukça zayıflamıştı. Kirman'a ulaşmasından itibaren yaptığı hamleler nispeten daha iyi

¹⁴⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 353; Taneri, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 34.

¹⁴⁷ Salgurlular hakkında ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2009, c. XXXVI, s. 30.

¹⁴⁸ Nizâmü't-Tevârih'te, Celâleddin ile Melike Hatun arasında yapılan bu evliliğin 1217 yılında Sultan Muhammed hayattayken gerçekleştiği belirtilmiştir. Aynı kaynakta Celâleddin'in vefatından sonra Melike Hatun'un Şam'a gittiği bir süre sonra da Fars Atabeyi Sa'd b. Ebu Bekir tarafından Şiraz'a getirildiği belirtilmiştir. Fakat Celâleddin'in bütün haremının Sind Nehri kenarında yok olduğunu düşünürsek bu bilginin gerçek olma ihtimali yoktur. Sultan Muhammed'in bu seferinde söz konusu evlilik gerçekleşmediyse de Celâleddin ile Melike Hatun'un evlenmesi hakkında karşılıklı sözler verilmiştir. Fakat Melike Hatun'un, Celâleddin'in vefatından sonraki akıbetiyle ilgili bilgiler önemlidir. Karakoç, *Kâdı Beyzavî ve Nizâmü't-Tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlihi*, s. 126,132.

¹⁴⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 354; Necip Âsım, *Celâlütin Harezemşah*, s. 62.

duruma gelmişti. En son Sa'd b. Zengî'nin kızıyla evlendikten sonra artık yönünü esas hedefi olan kardeşinin hâkimiyetindeki Isfan'a çevirdiyse de şehre ulaştığında kardeşinin burada olmadığını gördü. Gıyâseddin Pir Şah, Rey'e gitmişti. Kardeşi orada değilken Isfahan'a gelişi Celâleddin'e birtakım faydalar sağladı. Şehrin kadısı Rükneddin Mesud, ona bağlılığını bildirdi. Sonrasında da bağlılığının gereklerini yerine getirdi; silahlar, cephaneler ile askerler donatıldıktan sonra Gıyâseddin Pir Şah'ın bu şehirdeki hazinesi Celâleddin'e verildi. Gıyâseddin Pir Şah olanları öğrendiğinde derhal ordusunu topladı ve Rey'den çıktı. Onun Celâleddin'e karşı topladığı kuvvet otuz bin süvariye buluyordu. Celâleddin'in doğrudan bir savaşı o anda doğru bulmadı. Çünkü askerlerinin sayısı beş ile altın bin civarındaydı. Bu nedenle kardeşine yolladığı haberde, babaları vefat ettiğinden beri çok eziyet çektiğini, onun mirasından kalanları kaybettiğini belirtti. Ayrıca Esas niyetinin yalnızca kardeşinin yanında dinlenmek olduğu haberini yollayıp birtakım hediyeler de yollayan Celâleddin'in bu söylemleri Gıyâseddin Pir Şah tarafından inandırıcı bulundu. Bu nedenle yanında bulunan askerleri dağıttı, Rey'e doğru geri döndü. Celâleddin, kendi kuvvetlerine oranla çok büyük olan süvari birliğini stratejik hamlesiyle dağıttıktan sonra Gıyâseddin Pir Şah'ın emîrlere elçisi aracılığıyla yüzükler dağıttırdı. Söz konusu yüzükler kimi emîrlere tarafından kabul edildi. Yüzükleri kabul eden emîrlere amacı kardeşler arasındaki rekabette Celâleddin'den taraf olmaya meyilli olduklarını göstermekti. Bu olayın ardından elini bir miktar daha kuvvetlendiren Celâleddin ani bir baskın yapmak için üç bin kadar askerle Gıyâseddin'e ani bir saldırı yapmak için yola çıktı. Bu baskın¹⁵⁰ gece yapıldı ve Gıyâseddin Pir Şah'ta bu sırada Akuta civarında bulunuyordu. Ani baskınla yanındaki askerleri telaşlandı ve Selukân Kalesi'ne sığındı. Celâleddin ise kardeşinin çadırına girdiğinde onun annesiyle karşılaştı. Gereken hürmeti gösterdi ve kardeşine asla zarar vermek niyetinde olmadığını söyledi. Bunun üzerine annesi Gıyâseddin Pir Şah'a haber yollayarak zarar görmeyeceğini belirtti. O da sığındığı kaleden inerek ağabeyine itaat bildirdi. Celâleddin için bir tahta çıkış töreni düzenlendi. Huzurda bulunan melikler, emîrlere, komutanlar boyunlarına kefenlerini doladılar ve diz çökerek itaatlerini bildirdiler. Celâleddin, menşurlar ve fermanlar çıkardı. Kardeşinin emrindeki devlet adamlarına görevlendirmeler yaptı. Irak-ı Acem, Horasan ve Mâzenderan yöneticileri de

¹⁵⁰ Cüveynî, Celâleddin'in bu baskından önce askerlerini Moğol kıyafetleri giydirdiğini ve saldırıya bu şekilde gittiklerini belirtir. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 355.

bağlılıklarını bildirdi. Sultan Celâleddin Hârizmşah, babasının vefatından dört yıl sonra 1224 yılında tahta çıktı¹⁵¹.

Bu olayla Hârizm tahtındaki belirsizlik ortadan kalkmıştı. Celâleddin'in hayattaki tek kardeşi Gıyâseddin Pir Şah'ın itaatini alarak meşru bir şekilde tahta çıkmıştı. Gıyâseddin Pir Şah'ın emîrleri ve komutanları ile bölge halkı da Celâleddin'in gelişini olumlu karşılamış bu nedenle Gıyâseddin Pir Şah taht mücadelesinde çok fazla ısrarcı olamamıştı. Babasının vefatından tahta çıkışına kadar geçen oldukça zorlu dört yıllık süreden sonra şehzâdelik dönemi sona ermiştir. Bundan sonraki mücadelesi Hârizmşah Sultanı Celâleddin olarak devam etmiştir.

1.4.2. Rükneddin Gursançtı

Sultan Muhammed'in şehzâdeleri arasında doğum tarihi hakkında en net bilgi bulunanı Gursançtı'dır. Ona bu ad 1204-1205 yıllarında Sultan Muhammed'in Gurlulara karşı zafer haberinin geldiği sıralarda doğduğu için verilmişti. Adının tam olarak anlamı "Gur kavmini yendi" anlamına gelmektedir¹⁵². Celâleddin'den sonra yaşça en büyük şehzâde odur¹⁵³.

Sultan Muhammed, 1217 yılında Irak-ı Acem seferini yapmış ayrıca Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile Azerbaycan Atabegi Öz Bek'i itaat altına almıştı¹⁵⁴. Söz konusu faaliyetlerinden sonra da Rükneddin Gursançtı'yı bütün Irak-ı Acem'e vali olarak atadı. Ayrıca Yıgan Taysı'yı ona atabey olarak tayin etti. İmadü'l-Mülk Saveî ise şehzâde veziri olarak yine Gursançtı'nın yanına verildi¹⁵⁵.

Fars'taki ve Azerbaycan'daki atabegleri itaati altına aldıktan sonra Irak-ı Acem'i Gursançtı'ya veren Sultan Muhammed, ayrıca onu Cibâl Emîri Hezâresb'in kızıyla

¹⁵¹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 62; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, ss. 35-36; Claude Cahen, "Abdallatif al-Baghdadi et les Khwarizmiens", *Iran and Islam: in memory of the late Vladimir Minorsky*, ed. C. E. Bosworth, Edinburg: Edinburgh University Press, 1971, s. 159.

¹⁵² Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 198.

¹⁵³ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 23; Kafesoğlu, *Harezemşahlar Tarihi*, s. 210; Kazvinî, onun Gıyâseddin Pir Şah'tan daha küçük olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 397.

¹⁵⁴ Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", s. 582.

¹⁵⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 318, 395; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 50.

evlendirerek¹⁵⁶ bu bölgenin idarecileriyle de akrabalık tesis etmek suretiyle Irak-ı Acem'i oldukça güvenli hale getirmiştir.

Rükneddin Gursançtı, Irak-ı Acem'e görevinin başına gittiğinde muhalefetle karşılaşmıştı. Yerel boyuttaki kimi yöneticiler onun yönetime geçmesine karşıydı. Onun doğum tarihini düşündüğümüzde bu kişilerin, Gursançtı'nın yaşının küçük olmasından yararlanarak idareyi eline alma hevesine düştüklerini düşünebiliriz. Fakat söz konusu isyancıların bastırılması için Muhammed Hârizmşah, Emîr-i meclis Şerefeddin'i beraberindeki kuvvetle Rükneddin'in yanına gitmesi emrini verdi. Nitekim Şerefeddin, Gursançtı'nın iradesine karşı olan bu kitleyle yaptığı savaşı kazandı. İsyan girişiminde başı çeken kişiler tutuklandı. Fakat onları öldürme yoluna gidilmedi. Eski yetkileri geri verildiği gibi ikta da verildi. Bu davranış söz konusu kişilerin Hârizmşahların Irak-ı Acem'deki valisine karşı akıllarından geçirdikleri isyan ve ayrılık fikirlerini ortadan kaldırdı, bağlılıklarını sağladı¹⁵⁷.

Hârizm şehzâdesinin Irak-ı Acem'de görevinin başlamasının sonrasında Atabegi Yıgan Taysı ile arası açılmıştı. Sulan Muhammed'e de Yıgan Taysı'yı şikâyet etmişti. Zirâ Gursançtı'ya göre atabegi, sözlerini dinlemiyordu, aç gözlüydü ve başına buyruk hareket ediyordu. Tedbir alınmaması halinde durumun daha da kötüye gideceği haberini verdi. Buna karşın Sultan Muhammed de hapsedilmesini emretti. Sercihan Kalesi'ne kapatılan Yıgan Taysı, Rükneddin Gursançtı'nın Moğollar tarafından öldürülmesi sonrasında Irak-ı Acem'de ortaya çıkan otorite boşluğuna kadar tutsak kalmıştır. Söz konusu karışıklıklar ortaya çıktığında da bu durumdan faydalanarak Sercihan Kalesi'nden çıkabilmiştir¹⁵⁸.

Moğolların, Hârizm Devleti'ni temellerinden sarsan seferi sırasında Sultan Muhammed, 1220 yılının temmuz ayında 30 bin kişilik bir kuvvetle kendisini beklemekte olan oğlu Rükneddin Gursançtı'nın yanına geldi. Sultan'ın gelişiyile Moğollara karşı burada bir savunma oluşturulabileceğini düşünen Gursançtı ve diğer devlet ileri gelenlerinin bu fikri de Sultan tarafından kabul görmemişti. Nitekim onların yanından ayrıldı ve Ferrezin Kalesi önünde yaklaşık yirmi bin askeriyle

¹⁵⁶ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 24.

¹⁵⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 396.

¹⁵⁸ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 50.

konaklarken ani bir Moğol baskınına uğradı. Ferrezin’de aldığı bu mağlubiyetten kısa bir süre sonra da Âbeskûn adalarından birine sığınarak vefat etti¹⁵⁹.

Rükneddin Gursançtı’nın bu olaydan sonra Isfahan’a dönmeyip Kirman’a gittiği bilinmektedir. Burayı kontrol ettikten sonra yaklaşık dokuz ay bölgeyi idare ettikten sonra Isfahan’a dönmüştür. Döndükten sonra da kardeşi Gıyâseddin Pir Şah’a bölgeye gidebileceğini ve yönetimi eline alırken herhangi bir zorlukla karşılaşmayacağı haberini yollamıştı. Bunun üzerine Pir Şah, Kirman’a giderek yönetimi devralmıştı¹⁶⁰. Esasen Pir Şah, Gursançtı bölgeye hâkim olmadan evvel de Kirman’a girmeye çalıştıysa da Zuzen Meliki, bölgeyi Pir Şah adına yönettiği halde, onun yönetimi eline almasına mâni olmuştur¹⁶¹.

Isfahan’a döndüğünde onu bekleyen birtakım problemler vardı. Bunlardan ilki Azerbaycan Atabeglerine bağlı bir emîr olan Cemâleddin Ay Aba’nın oğlunun Irak-ı Acem’i ele geçirmek için çevresine asker topladığı haberini almıştı. Ayrıca Isfahan Kadısı Mesud b. Said, Cemâleddin Ay Aba’nın oğlunun kendisini ziyaret etmek istemesini olumlu karşıladığını öğrenmişti. Gursançtı bu nedenle Isfahan’da Mesud b. Said’in oturduğu mahalleye saldırdı. Direnme imkânı olmayan Isfahan Kadısı da çareyi Fars Atabegi Sa’d b. Zengî’ye sığınmakta bulmuştur. Rükneddin Gursançtı, Isfahan’da yaşanan olaylardan sonra da Cemâleddin Ay Aba’nın oğlunu bulup ortaya çıkarması muhtemel karışıklıkları engellemek için Hamedan’a gittiği sırada askerleri ise kendilerine erzak temin etmek için Isfahan mahallelerine saldırmaya ve yağma hareketlerine başlamıştı. Bu olay Isfahan halkını oldukça öfkeliendirdi. Nitekim şehrin kapılarını kapatarak askerlere saldırdılar. Dükkânların ve pazar yerinin çevresinde bu yağmacı askerlerin büyük bir kısmı öldürüldü, halk içinde de büyük kayıplar verildi. Gursançtı kendi halkı ve askerleri arasında yaşanan bu olaydan oldukça olumsuz etkilendi. Onun üzerinde cesaretini kıran bir tesir gösterdi. Askerlerinin karıştığı bu olay nedeniyle Isfahan’a girmek istemedi ve Rey’e gitti. Bu zor durumlara rağmen emîrlerinden Küç Buka Han’ı Cemâleddin Ay Aba’nın oğlunun üzerine yolladı. Söz konusu emîr ise Gursançtı’nın savaşmak üzerine gönderdiği düşmanın tarafına

¹⁵⁹ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 179; Kafesoğlu, *Harezşahlı Tarihi*, ss. 280-81.

¹⁶⁰ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, ss. 48, 50.

¹⁶¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 390-39; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 397.

geçmeyi tercih etti. Onun taraf değiştirmesiyle de diğer emîrlar de tedirgin oldular ve geri döndüler¹⁶².

Rey’de iki aydan fazla kalamadı. Çünkü Moğol öncü birliklerinin Rey’e doğru geldiklerini duymuştu. İsfahan’da yaşananlar ve Cemâleddin Ay Aba’nın oğlunun üzerine gönderdiği Küç Buka Han’ın taraf değiştirmesiyle güç kaybettiği aşikârdır. Bu sebeple Moğollarla savaşmak gibi bir seçeneği göze alamayarak Rey’den çıkıp Firuzkûh Kalesi’ne gitti. Moğollar ise onu takip etmekten vazgeçmiyordu. Firuzkûh Kalesi’ne de gelip muhasara ettiler. Bu muhasara altı ay civarında sürdü. Sonunda Gursançtı ve beraberindekileri kaleden çıkardılar. Sultan Muhammed Hârizmşah’ın şehzâdesi Rükneddin Gursançtı’dan itaatini göstermesi için diz çökmelerini istediler. O ise bunu bütün ısrarlarına rağmen emrindeki askerlerin önünde diz çökmeyi reddetti. Nitekim 1222 yılında kendisi, beraberindekiler ve şehir halkı katledildi¹⁶³.

Rükneddin Gursançtı’ya ad verilmesiyle ilgili yukarıda bahsedilen rivayeti göz önünde bulundurup doğum tarihini 1204-1205 olarak aldığımızda, vefat ettiğinde 17-18 yaşlarında olduğu görülmektedir. Oldukça genç bir yaşta ve zor şartlarda, büyük bir bölgede üstlendiği sorumluluk, diz çökmeyi reddettiği bir muhasara sonucunda sona ermiştir. Onunla ilgili verilen bilgilere göre şehzâdeler arasında fiziki görünümü en iyi olanı ve en yeteneklisiydi. Cömert ve insaflıydı. Oldukça güzel bir yazısı vardı ve bir Kur’an istinsah etmişti¹⁶⁴.

Şehzâdeler arasında yaşça Celâleddin’den sonra en büyük şehzâde olduğu yukarıda belirtilen Rükneddin Gursançtı’nın 1222 yılında, 17-18 yaşlarında olduğu düşünüldüğünde kendisinden küçük şehzâdelerin muhtemel yaşı hakkında tahmin yürütülebilir. Nitekim çok erken yaşlarda büyük bir zorlukla karşılaştıklarını söylemek mümkündür. Bu durum aralarında yaşça en büyük olan Celâleddin’in neden diğerlerinden fazla beklenti ve ilgiyle karşılandığı konusunda fikir verebilir. Öyle ki onun da Gursançtı’dan çok büyük olmadığı düşünüldüğünde bütün bir Hârizm ülkesinin kaderinin henüz yirmili yaşların başında ve yirmili yaşlara gelmemiş bu

¹⁶² Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 49; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 396; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 220.

¹⁶³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 396; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 397.

¹⁶⁴ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 24.

insanların omuzlarına kaldığını söylemek mümkündür. Böyle büyük bir yük varken bir de kendi aralarında çok erken yaşta taht mücadelesine girdikleri için toparlanması zaten güç olan bir durum, daha da zor hâle gelmiştir.

1.4.3. Gıyâseddin Pir Şah

Gıyaeddin Pir Şah'ın hayatına Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile ilişkileri önemli bir yer tutmuştur. Bu ilişkiler genellikle anlaşmazlık ve çatışmalara dayalıydı. Nitekim Pir Şah hakkında ilk önemli kayıtlarımızda 1205-1206 yılında Sa'd b. Zengî'nin hâkimiyetinde olan Şiraz'a yaptığı yağma akınıyla alâkalıdır. Gıyâseddin Pir Şah güçlü bir direnişle karşılaşmadan şehre girmiştir. Askerlerinin, Şiraz halkını kılıçtan geçirme niyetini engellemiştir. Fakat yağma gerçekleşmiştir, ona bağlı birlikler Şiraz'da buldukları hemen her şeyi yağmalamışlardır. Erdoğan Merçil, Gıyâseddin Pir Şah'ın herhangi bir mukavemet görmeden şehre girmiş olmasından dolayı Fars Atabegi Sa'd b. Zengî'nin çatışmadan şehri terk ettiği belirtmektedir. Pir Şah, Şiraz'a yaptığı bu seferden sonra Hûzistân bölgesine doğru yola çıkmıştır¹⁶⁵.

1213 yılında Zevzen Meliki Kıvameddin'in yürüttüğü sefer ile Hârizmşahlar, Sicistan ve Kirman'da hâkimiyetlerini sağladılar. Ardından da Belûcistan ve Mekran'a kadar hâkimiyetlerini genişlettiler. Kıvameddin'e de bu başarısından dolayı Melik ül-Muazzam unvanı verildi. Sultan Muhammed bu bölgelerin yönetimini oğlu Gıyâseddin Pir Şah'a verdi¹⁶⁶. Ayrıca Kerîmü's-Şerif en-Nişâbûrî'yi veziri olarak görevlendirmiştir¹⁶⁷. Pir Şah'ın bu bölgeye görevlendirmesi yapıldıktan hemen sonra gitmesi mümkün olmamıştır ancak Moğolların istilâ hareketi başladıktan bir süre sonra gidebilmiştir.

Moğollar Hârizmşahlar'a ait şehirleri hızla yok ederken 1220 yılının mayıs ayında Sultan Muhammed, Gıyâseddin Pir Şah ile annesini gönderdiği Karven Kalesi'ne gitmeyi düşünmüştü fakat bu düşüncesinden vazgeçti. Söz konusu kale, Rey ile Taberîstan arasında bulunan aynı ada sahip dağda bulunuyordu. Bu bilgi, Moğol

¹⁶⁵ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, ss. 74-75.

¹⁶⁶ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 198-99; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*.

¹⁶⁷ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210.

İstilası'nın en zorlu dönemlerinde Gıyâseddin Pir Şah ve annesinin bulunduğu noktayı göstermesi bakımından önemlidir¹⁶⁸.

Sultan Muhammed Hârizmşah'ın, 1220 yılının temmuz ayında Ferrezin Kalesi önünde yaşadığı ağır mağlubiyeti sonrası Gıyâseddin Pir Şah da daha önce annesi ile bulunduğu Karven Kalesi'nden çıkarak 1213 yılı civarında hâkimiyetine bırakılan Kirman bölgesine gitti. Cuvaşir'e geldiğinde Pir Şah adına bölgeyi idare eden Şucaeddin Ebul Kasım-ı Zuzenî, Haremşahların içinde bulunduğu zor durumu bildiğinden Gıyâseddin Pir Şah'a yönetimi devretmedi. Ona değerli hediyeler yolladı ve karışıklık çıkacağı gerekçesiyle gelmemesini istedi. Bu nedenle Pir Şah, babası tarafından kendisine verilen bölgede yönetimi eline alamadı¹⁶⁹.

Yukarıda otuz bin kişilik bir kuvvetle babasını karşılayarak Irak-ı Acem bölgesinde bir savunma oluşturmak istediğini belirttiğimiz Rükneddin Gursançtı, babası bu fikri uygun bulmayınca Kirman'a gitmiştir. Cuvaşir'e vardığında daha önce kardeşine bölgeyi teslim etmeyen Zuzen Meliki'nin askerleri onun hizmetine girdiler. Rükneddin Gursançtı da Zuzen Meliki'nin hazinesini kendisine katılanlara dağıtmış ve Irak-ı Acem'e doğru hareket ederek Isfahan'a gelmiştir¹⁷⁰. Onun Kirman'a gidişi Gıyâseddin Pir Şah bölgeye gidip eli boş dönmesinden kısa bir süre sonra olmalıdır. Zira Isfahan'a ulaştığında Gıyâseddin Pir Şah'a haber yollayarak Kirman'a gidebileceğini ve herhangi bir zorlukla karşılaşmayacağını bildirdi. Pir Şah önce Isfahan'a Gursançtı'nın yanına geldi. Burada üç gün geçirdikten sonra Kirman yolunu tuttu. Herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Kirman'a giren Gıyâseddin Pir Şah, bölgenin hâkimiyetini eline aldı¹⁷¹.

Barak Hâcib de Pir Şah'ın Kirman'a hâkim olması sürecinde emrine katılanlardan bir tanesiydi. Gıyâseddin, Kirman'a yerleştikten sonra ilk icraatlarından bir tanesi 1221 yılı içerisinde Fars Atabegi Sa'd b. Zengî'nin hâkimiyetindeki bölgeye sefer düzenlemektir. Söz konusu sefer gerçekleştiğinde Sefid Kalesi'nde bulunan Fars

¹⁶⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 328; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 280.

¹⁶⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 390-39; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 397.

¹⁷⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 396.

¹⁷¹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, s. 50.

Atabegi'nin hâkimiyetindeki bölgeye giren Hârizm Şehzâdesi onun sürülerini ganimet olarak ele geçirmekle yetinmişti¹⁷².

Gıyâseddin Pir Şah'ın, Kirman'a hâkim olmasından kısa bir süre Rükneddin Gursançtı Moğollar tarafından Girdkuh Kalesi'nde kuşatma altına alınmıştı. Altı aylık bir kuşatmadan sonra 1221 yılında yakalandı ve öldürüldü¹⁷³.

Onun ölümünden sonra Irak-ı Acem bölgesinde bir otorite boşluğu ortaya çıktı. Rükneddin Gursançtı'nın Atabegi Yıgan Taysı¹⁷⁴ da bu karışık ortamda hapsedildiği Sercihan Kalesi'nden kurtuldu. Atabeg, Sultan Muhammed hayattayken Gursançtı'dan kendisiyle ilgili gelen şikayetler nedeniyle hapsedilmişti. Bu şikayetlerin odaklandığı temel noktalar ise açgözlü, dikbaşı ve itaatsiz olmasıyla ilgiliydi. Fakat Yıgan Kaysı halka kendisini sevdirmeyi başarmıştı, ortaya çıkan iktidar boşluğunda ona karşı birtakım beklentiler oluşmuştu. Sercihan Kalesi mutasarrıfı Esedüddin de böyle bir ortamda onu serbest bıraktı. Kısa zaman içinde yanında Irak ve Hârizm'den pek çok taraftar toplandı¹⁷⁵.

Gursançtı'dan sonra oluşan iktidar boşluğundan yararlananlardan bir tanesi de Ödek Han idi. Bir taraftan Moğol baskısının devam ettiği bir taraftan da bölgenin hâkimi şehzâdenin vefat ettiği karışık dönem de o da İsfahan'ı eline geçirmişti. Ödek Han, Sultan Muhammed'in akrabalarındandı onunla iyi ilişkiler tesis etmek isteyen Gıyâseddin Pir Şah kız kardeşi İşi Hatun'u onunla evlendirmişti¹⁷⁶. Mevcut durumda Irak- Acem bölgesinin yönetimini eline alan kişiler Yıgan Kaysı ve Ödek Han'dı. Fakat aralarında anlaşmazlık mevcuttu. Nitekim Yıgan Kaysı yaklaşık yedi bin kişiden oluşan kuvvetle İsfahan'a yürüdü. Ödek Han için mücadele edilmesi mümkün olmayan bir kuvvet olduğundan derhal Gıyâseddin Pir Şah'tan yardım istedi. Pir Şah ise dayısı Devlet Melik¹⁷⁷ komutasında iki bin kişilik birliği yola çıkardı. Fakat bu birlik henüz İsfahan'a ulaşmadan Yıgan Kaysı, İsfahan'a girmiş ve Ödek Han'ı esir etmişti. Esasen Ödek Han'ı öldürmek gibi bir niyeti yoktu. Zira o hem Sultan

¹⁷² Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 79.

¹⁷³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 397; Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, s. 140.

¹⁷⁴ Yıgan Taysı için bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 231-32.

¹⁷⁵ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 50.

¹⁷⁶ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 223-24.

¹⁷⁷ Devlet Melik için bkz. a.g.e., ss. 206-7.

Muhammed'in akrabasıydı hem Pir Şah'ın eniştesiydi. Fakat Yıgan Kaysı, içki meclisinde bulunduğu sırada sarhoşluğun etkisiyle Ödek Han'ın çağrılmasını emretti. Ödek Han kendisi için uygun görülen mevki için oldukça sinirlendi, sert sözler söyledi. Atabeg Yıgan Taysı, onun boğdurulmak suretiyle öldürülmesini emretti. Şarabın etkisi bittiğinde bu karardan pişmanlık duysa da Ödek Han artık öldürülmüştü. Isfahan önlerine ulaşan Devlet Melik olanları duymuş ve Ödek Han öldüğü için şu aşamada Yıgan Taysı'ya saldırmaktan vazgeçti ve durumu Gıyâseddin Pir Şah'a haber verdi. Pir Şah intikam almak adına bizzat Isfahan'a geldi. Onun geldiğini öğrenen Atabeg Yıgan Taysı, derhal yanına giderek olaydan duyduğu pişmanlığını ve itaatini belirtti. Pir Şah onu affetti ve kız kardeşi İşi Hatun ile onu evlendirerek akrabalık bağları kurdu. Irak-Acem bölgesine hâkim olan Gıyâseddin'in nüfuz alanı Horasan'a dahi ulaşıyordu. Pir Şah; Mâzenderan'ı iktâ olarak Devlet Melik'e, Yıgan Taysı'ya ise Hamedan ve çevresini verdi¹⁷⁸.

Bu süreçte Isfahan valiliğine atanan Barak Hâcib ile Gıyâseddin Pir Şah'ın Veziri Kerîmü's-Şerif en-Nişâbûrî arasında çıkan tartışmalar nedeniyle Barak Hâcib öfkelenerek Pir Şah'ın yanından ayrıldı ve askerleriyle Hindistan'a doğru yola çıktı¹⁷⁹.

Devlet Melik ve Yıgan Taysı ile bölgede oldukça güçlü konuma gelen Gıyâseddin Pir Şah'ın bu durumu İnanç Han'ın yanına gelmesinden sonra değişmeye başladı. Bu emîr, Celâleddin'e kardeşleri Uzlak Şah ve destekçileri tarafından ortadan kaldırılması planını haber vererek kurtulmasını sağlamıştı, saygın bir konumu vardı. Ayrıca Moğollara karşı Horasan'da başarılar da elde etmişti. Fakat daha sonra 1222 yılında Cûrcan yakınlarında Moğollara mağlup olarak Rey'de bulunan Pir Şah'ın yanına geldi. Gıyâseddin Pir Şah, onun mevkiini bütün emîrlerinin üstünde konumlandırdı. Bu durum özellikle Pir Şah'ın dayıları Bektî Melik, Devlet Melik ile eniştesi Yıgan Taysı tarafından büyük bir rahatsızlıkla karşılandı¹⁸⁰.

Rahatsızlık duyan bu emîrler İnanç Han'ı öldürme girişiminde de bulundular fakat başarısız oldular. Pir Şah'ın da bu konuda fikrinin değişmeyeceğini gördüklerinden onun yanından ayrıldılar. Fakat hem Devlet Melik hem de Yıgan Taysı, ayrıldıktan sonra Moğolların saldırısına uğradı. Zencan civarında yapılan bu

¹⁷⁸ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 50-51.

¹⁷⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 391,397.

¹⁸⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 210-11.

saldırıdan sonra Devlet Melik öldürüldü. Bu saldırıdan kurtulan diğer emîrler tekrar Gıyâseddin Pir Şah'ın yanına döndü. Bu durumda Gıyâseddin, zayıflayan ordusunu belli bir oranda tekrar toparlamıştı¹⁸¹.

Pir Şah'ın bundan sonraki hedefi ise Sa'd b. Zengî'ydi. Zira Fars Atabegi, daha önce kendisine sığınan İsfahan kadısının şehir halkı üzerindeki nüfuzunu kullanarak onları isyana etmeye yönlendiriyordu. Bu durumda 1223 yılının aralık ayında Gıyâseddin Pir Şah, Sa'd b. Zengî'ye karşı sefer başlattı. Gıyâseddin Pir Şah süvari ağırlıklı bir orduyla yola çıktığında Fars Atabegi bir savaşı göze alamamıştı. Bu nedenle İstahr kalesine çekilerek kendini korumaya çalıştı. Pir Şah ise önce bu kaleyi bir miktar tahrip ettikten sonra 1224 yılının ocak, şubat aylarında Şiraz'a girdi. Buraya hâkim olduktan sonra da Curreh Kalesi'ni kuşattı. Bu kuşatma sırasında İnanç Han öldü. Kuşatma anlaşma karşılığında kaldırıldı. Ayrıca komutanlarından Alp Er Han'ı da halka karşı kötü davranan ve halktan zorla aldıklarıyla zenginleşen Şeyh İshak Şirazî'ye karşı Kârzur bölgesine yolladı. Ayrıca Abbasîlere bağlı topraklarda herhangi bir yağma yapmasa Abbasîlere bağlı topraklara girmesi Abbasîlere bağlı olan bölge hâkiminde tedirginliğe neden oldu. Gıyâseddin Pir Şah, Moğolların hâkimiyetindeki toprakları tahrip etmeye başlaması üzerine Hûzistan'a dönmek zorunda kaldı¹⁸². Hûzistan'da ise Halife Nasır'ın Türk memuru Muzaferüddin Sonkur ile tartışma yaşadıysa da olay büyümeden barıştılar. Gıyâseddin Pir Şah kış mevsimini geçirmek için Rey'e gitti¹⁸³.

Pir Şah, son dönemlerinde emîrlerinden ve komutanlarının ayrılıklarıyla güç kaybı yaşamıştı. Bu durumun ortaya çıkmasında kimileri için İnanç Han'a verilen konum kimileri için de hâlâ Celâleddin'in, Moğollara karşı koyabilecek tek kişi olarak görülmesi etkiliydi. Nitekim Gıyâseddin Pir Şah'ın emrine girdikleri dönemde ona karşı duydukları rahatsızlığın neticesi olarak Bek Sarık Cenkşi, Alp Er Han ve Ur Han gibi önemli emîrler ve komutanlar; Pir Şah'tan ayrılarak Hindistan'da bulunan Celâleddin'e katılmışlardı.¹⁸⁴ Onlar, Celâleddin'in Irak-ı Acem'e dönmesinde en

¹⁸¹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 52.

¹⁸² Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 80; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 52-53.

¹⁸³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 391.

¹⁸⁴ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 203, 206, 229.

büyük etkiye sahip kişilerdi. Zira bu bölgeye gelerek hâkimiyeti Gıyâseddin Pir Şah'ın elinden alabileceği konusunda onu teşvik etmişlerdi.

Celâleddin, Pir Şah'ın yanından gelen emîrlerin ve komutanların Irak-Acem bölgesinde hâkimiyeti eline alma konusundaki teşvikleriyle 1224 yılında Isfahan'a kadar ulaşmıştı. O geldiği sırada Pir Şah, Rey'de bulunuyordu. Derhal kardeşine karşı güçlü bir ordu tertip etti. Bu ordu otuz bin kişiden oluşuyordu. Halbuki Celâleddin, Hindistan'tan Irak-ı Acem'e ulaşma sürecinde mevsimsel şartlar nedeniyle askeri açıdan oldukça zayıflamıştı. Öyle ki yukarıda belirtildiği üzere yaptığı siyasi evliliklerle durumunu bir nebze düzeltmeden önce çoğu öküz ve eşeklere binmek zorunda kalan dört bin civarında askeri bulunuyordu. Bu nedenle stratejik bir hamle yaparak kardeşine, babasının mirasından kalan her şeyi kaybettiğini tek amacının yanında biraz dinlenmek olduğunu belirtti. Pir Şah, ona inandı. Kuvvetlerini dağıtarak geri çekildi. Bu sırada Celâleddin boş durmayarak Pir Şah'ın emîrlere yüzükler dağıtarak kendi tarafına geçmeye meyilli emîrlere tespit etti. Pir Şah'a bağlı emîrlerin birçoğunun desteğini kendi tarafına çevirdi. Nitekim üç bin kişilik bir kuvvetle Pir Şah'a ani bir baskın yaptı. Gıyâseddin Pir Şah ile telaşla kendini Selukân Kalesi'ne kapattı. Celâleddin, Pir Şah'ın çadırında bulduğu annesine oğlunun canına kastetmeyeceğini ve ona değer verdiğini söyledi. Pir Şah'ın annesi de oğluna bu konuda içinin rahat olabileceği haberini yolladı. Pir Şah kapandığı kaleden çıkarak, Celâleddin'in hükümdarlığını tanıdı ve ona bağlılık bildirdi¹⁸⁵.

Barak Hâcib'in 1226 yılında Moğollara itaat bildirip isyan ettiği haberi duyulunca Celâleddin ona karşı Gıyâseddin Pir Şah komutasında bir birliği yolladı. Pir Şah'ın komuta ettiği kuvvet altı bin kişiden oluşuyordu. Sultan Celâleddin, Barak Hâcib'i ortadan kaldırması halinde eskiden yönetiminde olan Kirman'ı tekrar Pir Şah'a vereceğini söyledi. Ayrıca Celâleddin Barak Hâcib'e elçiler ve hil'atler yollayıp dost görünmek suretiyle onu hazırlıksız yakalamaya çalıştıysa da sığındığı kale oldukça müstahkem olduğu için muhasara süresinin uzunluğunu göze alarak vazgeçti. Barak Hâcib'in Kirman'dan yolladığı elçileri kabul ettikten sonra onu görevinde bıraktı¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Necip Âsım, *Celâlü'ttin Harezemşah*, s. 62; Taneri, *Celâli'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, ss. 35-36.

¹⁸⁶ Necip Âsım, *Celâlü'ttin Harezemşah*, s. 71; Abdülkerim Özyayın, "Barak Hâcib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 62-63., 1992, c. V, s. 63.

Pir Şah, askeri bakımından çok daha kuvvetli olmasına rağmen Celâleddin'in stratejik hamleleri karşısında çaresiz kalarak onun resmen Hârizmşah Sultanı olarak tanımaya mecbur kalmıştı. Dolayısıyla bundan sonra Sultan Celâleddin'in emirlerine uygun hareket etmesi gerekiyordu. Fakat Isfahan Şahnesi İbn Harmil'in, Pir Şah tarafından öldürülmesi Sultan Celâleddin arasını oldukça açmıştı. Esasen İbn Harmil, Celâleddin'e oldukça yakın konumda biriydi. Öyle ki Sultan ile yalnız kaldığında ya da yakın çevresi varken nüktedan konuşmalar yapabiliyordu. Bir şarap meclisinde Pir Şah'ın da kendi gulamlarını neden yanına aldığı konusundaki sorusuna onu rencide edecek bir cevap vermişti. Verdiği cevap, Pir Şah'ın kendi adamına eklemek vermekten aciz kaldığı imasını içeriyordu. İbn Harmil bu saygısız cevabı nedeniyle Celâleddin tarafından meclisten kovulduysa da Gıyâseddin Pir Şah, ilerleyen saatlerde şarabın da etkisiyle onu sarayında yaraladı. Birkaç gün sonra İbn Harmil öldü. Celâleddin oldukça değer verdiği nediminin öldürülmesine çok öfkelenmişti. Kardeşine artık yanında yeri olmadığını söyledi. Olay hakkında karar verecek kadıya da isterse kısas isterse af kararı verebileceğini söyledi. Bu durum Gıyâseddin Pir Şah'ı oldukça korkutmuştu.

Pir Şah bu olaydan sonra Celâleddin'in yanından kaçmanın yollarını aramaya başlamıştı. Nitekim aradığı fırsat da Sultan Celâleddin'in 1228 yılında Moğollarla Isfahan'da yaptığı savaş sırasında ortaya çıkmıştı. Pir Şah bu savaşta Hârizm ordusunun sağ kanadının komutanıydı. Fakat savaş sırasında görevini yapmayarak Abbasî hâkimiyetindeki Hûzistan'a kaçtı. Bunda sonra onun için bir arayış dönemi başladı. Halifelik makamında destek arayışına girdi. Celâleddin'in döndüğü haberini alında Alamut'a gitti. Burada da Bâtınîlerden destek aradı. Alamut hâkimi Alâüddin'in elçisi Pir Şah'ın af dilediğini Sultan Celâleddin'e ilettilti. Sultan ise onu affettiğine dair yemin edip tekrar yanına davet etti. Gıyâseddin ise bu davete icabet etmektense bölge bölge gezmeyi tercih etti. Bu süreçte Celâleddin'e bağlı birlikler de onu yakalamak için gidebileceği yolları tutuyordu. Alamut'tan ayrıldığında yakalanmaktan son anda kurtuldu ve Barak Hâcib'in yanına Kirman'a gitti¹⁸⁷.

Barak Hacip yukarıda anlatıldığı üzere Pir Şah'ın veziri ile tartışıp 1221 yılından ayrılmasından sonra Kirman'a hâkim olmuştu. Onun bölgedeki hakimiyeti

¹⁸⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 392-93; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 88.

1224 yılında Celâleddin tarafından da onaylanmıştı. Ayrıca Celâleddin ile kızını da evlendirmişti¹⁸⁸.

Barak Hâcib ilk başta Gıyâseddin Pir Şah'ı saygıyla karşıladı. Fakat askeri gücünün çok azaldığının farkına varınca gün geçtikçe ona karşı tavırları değişmeye başladı. Öyle ki Pir Şah'ın bütün gücü beş yüz kişiyi ancak buluyordu. Buna karşı Barak Hâcib, Gıyâseddin Pir Şah'ı karşılamaya çıktığında bile yanında dört bin civarında asker bulunuyordu. Barak Hâcib, Gıyâseddin Pir Şah'ın annesiyle evlenerek kendisine siyasi konumunu kuvvetlendireceğini düşünüyordu. Bu konudaki düşüncelerini Pir Şah'a ilettiler. Gıyâseddin de bu evlilikten taraftı. Annesi olumlu yaklaşmadığı halde onu ikna edebilmek için baskı yapıyordu. Nitekim annesi de onun bu konudaki ısrarları karşısında mecbur kalarak evliliği kabul etti.

Barak Hâcib ile Pir Şah arasında birbirlerinin aleyhinde iş yapmayacakları ve tehlike durumunda birlikte yardımlaşacakları konusunda da bir antlaşma yapılmıştı. Barak Hâcib'in etrafındaki birtakım kişiler Gıyâseddin'in yanına gelerek Kirman'a hâkim olması ve Barak Hâcib'i ortadan kaldırması konusunda teşvik etmeye çalışıyordu. Pir Şah aralarındaki antlaşmaya sadık kalmak adına bu konuda adım atmamıştı. Fakat aynı kişiler Pir Şah'a yaptıkları bu tekliften Barak Hâcib'i de haberdar ettiler. Nitekim Barak Hâcib de ilk iş olarak bu kişileri öldürttü. Pir Şah'ı da sorguladıktan sonra kendisini zehirletmeye çalıştığı iddiasıyla boğdurmak suretiyle öldürdü. Gıyâseddin Pir Şah'ın boğulması sırasında sesini duyan annesi oğlunun içinde bulunduğu duruma çok üzüldü. Kısa bir süre sonra onu da boğarak öldürdüler¹⁸⁹.

Onun ölümü hakkında farklı rivayetler de vardır. Bu rivayetlerde bir tanesine göre Barak Hâcib yanında tutuklandıktan sonra kaleden kaçmayı başarmıştı. İsfahan'da Sultan Celaladdin tarafından öldürülmüştür. Fakat Barak Hâcib tarafından Sultan'ın Irak naibi Şerefüddin'e yazılan mektupta onun en büyük düşmanını öldürdüğünü dile getirdiğine dair rivayete bakılacak olursa Barak Hâcib'in öldürdüğünü kabul etmek daha doğru olacaktır. Gıyâseddin Pir Şah'ın

¹⁸⁸ bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. Barak Hâcib'in Kirman'a hâkim olma süreci için bkz.397-399.

¹⁸⁹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 89; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 393-94.

öldürülmesinden birkaç ay sonra daha sonra yaşadığına dair birtakım söylentiler de ortaya çıkmıştı. Bu söylentilerin temeli 1228-1229 Kasım ayında Isfahan'da görüldüğü iddiasına dayanıyordu. Nitekim bu iddianın temeli bir gencin kendini Pir Şah olduğunu iddia ederek şehirde dolaşmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Söz konusu genç, Pir Şah fizikî olarak tanınmadığı için bu iddiasını yaymayı başarsa da Sultan'ın Irak naibi Şerefüddin'in şehre gelmesiyle yakalanmış ve dövülerek şehirde dolaştırmak suretiyle cezalandırılmıştı¹⁹⁰.

Gıyâseddin Pir Şah hâkimiyeti devam ettiği zamanlarda Türkistan'da bulunan İnanç Kutluk'tan birtakım taleplerde bulunmuştu. Bu talepler onun alimlerin ve İslâmî kurumları sayısını arttırmaya dayanıyordu. Eğitime de özellikle önem veriyordu. Bu kapsamda istediği bir diğer nokta da eğitim için binaların inşa edilip âlimlerin ve fakihlerin burada ders vermesiydi. Yine Isfahan çevresindeki bir medreseyle ilgili fermanında, söz konusu medresedeki görevlilerin üzerine düşen vazifelerden bahsetmektedir. Medresenin düzeninin sağlanmasını bu vazifelerin uygulanması konusunda dikkatli olunmasını emretmiştir¹⁹¹.

Bu bilgiler, Gıyâseddin Pir Şah'ın ilime önem veren ve âlimleri gözetmeye çalışan bir anlayışa sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1.4.4. Kutbeddin Uzlak Şah ve Ak Sultan

Kutbeddin Uzlak Şah'ın annesi Terken Hatun'un kabilesinden olması nedeniyle kendisinden büyük iki ağabeyi olmasına rağmen veliaht şehzâde ilân edilmişti. Yukarıda belirtildiği üzere Gursançtı'nın 1204-1205 doğumlu olduğu ve Uzlak Şah'tan büyük olduğu göz önüne alınırsa onun bu tarihten sonra doğduğunu söyleyebiliriz. Bu durum taht için veliaht tayin edildiği sıralarda kaç yaşlarında olduğuna dair fikir verebilir. Ayrıca ona Hârizm, Horasan ve Mâzenderan da dahil olmak üzere oldukça kıymetli eyaletler verilmişti. Esasen bu bölgelerin ona verilmesi demek söz konusu eyaletlerin Terken Hatun'un doğrudan kontrolü altına olacağı anlamına gelmektedir¹⁹².

¹⁹⁰ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezmeşah*, ss. 89-90.

¹⁹¹ Gülseren Ceceli, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, ss. 17-18, 35.

¹⁹² Kafesoğlu, *Harezmeşahlar Tarihi*, s. 210; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 20.

Uzlak Şah'ın vezirliğine Nizamülmülk Muhammed b. Salih tayin edilmişti. Bu vezir esasen Sultan Muhammed'in veziriydi ve Terken Hatun'a yakın devlet adamlarından bir tanesiydi. Fakat onun yolsuzlukları ve baskıları nedeniyle halkta oluşan şikayetler Sultan Muhammed'in dahi kulağına gelince onu görevden azletmişti. Fakat bu kişi Terken Hatun'a yakın olduğu için bizzat Terken tarafından Uzlak Şah'ın vezirliğine tayin edilmişti¹⁹³.

Terken Hatun'un, Cengiz Han'a esir düştükten sonra kaçıp Celâleddin'e sığınma yolundaki tekliflere sert tepki verip kendini yalnızca Uzlak Şah'a ve Ak Sultan'a yakın gördüğünü belirtmesine¹⁹⁴ bakacak olursak Ak Sultan'ın annesinin de Uzlak Şah'ın annesiyle aynı kişi olduğun düşünmek mümkündür. En azından Terken Hatun'un korumacılığına ve sürekli birlikte hareket etmeleri dolayısıyla aynı kabileden oldukları düşünülebilir.

Sulta Muhammed vefat etmeden evvel yanında bulunan üç şehzâdeden ikisi de Uzlak Şah ve Ak Sultan'dı. Sultan Muhammed, bu son günlerinde Uzlak Şah'ı veliahtlıktan azletmişti. Onun yerine Celâleddin'i tayin etmişti ve Uzlak Şah ile Ak Şah'tan ona biat etmelerini istemişti. Babasının vefatına şahit olan bu şehzâdeler ağabeyleri Celâleddin ile Hârizm'e dönmüşlerdi¹⁹⁵.

Veliaht olarak Celâleddin ilan edilmesine rağmen başını Kutluğ Han'ın çektiği bazı emîrlere hâlâ Uzlak Şah'ın tahta çıkarılması konusunda ısrarcıydılar. Bu nedenle Celâleddin'e karşı onu hapsedmeyi veya öldürmeyi amaçlayan bir girişimi tertipliyorlardı. İnanç Han bu olaydan Celâleddin'i haberdar etti. Bu durumda Celâleddin tahta çıkma işini erteleyerek derhal Hârizm'den ayrıldı. Bu olaydan üç gün sonra Moğol birliklerinin Gürgeç'e yaklaştığını duyan Uzlak Şah ve Ak Sultan da Hârizm'den ayrıldı.

Celâleddin'in Hârizm'den ayrılmasının üzerinden üç gün geçtikten sonra Uzlak Şah ve Ak Sultan da Hârizm'den ayrılmıştı. Ayrılmalarını gerektiren en temel neden Moğol kuvvetlerinin Hârizm' doğru ilerlediklerine dair bilginin gelmesiydi. Amaçları

¹⁹³ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 211.

¹⁹⁴ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 33.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 41.

Celâleddin'e yetşimekti. Bu nedenle yol üzerinde de Celâleddin'e dair malumat toplamaya çalışıyorlardı. Fakat Nişâbur yakınlarında Moğol kuvvetleriyle karşılaştılar. İlk kuvveti dağıtmayı başardılar fakat onlara saldıran ikinci kıtaya direnmeleri mümkün olmadı. Nitekim yakalanarak öldürüldüler. Başları vücutlarından ayrıldı ve teşhir edildi¹⁹⁶

Sonuç olarak Hârizmşahlar Devleti'nin iki şehzâdesi birden öldürüldü. Üstelik bir tanesi kısa süre öncesine kadar Terken Hatun'un da etkisiyle devletin en önemli şehzâdesi Uzlak Şah'tı. Onun veliahtken kullandığı tevkiî dikkate değerdir: "Ebû'l-Muzaffer Uzlag bi's-Sultan Sancar". Bu tevkiîde Sultan Sancar'ın adının geçirilmesi Hârizmşahların en geniş sınırlarına ulaştığı Sultan Muhammed döneminde ortaya çıkmış bir durumdu. Amaç ise Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in oldukça uzun süren taht süresine gönderme yaparak lakap olarak kullanmaktı¹⁹⁷. Fakat onların saltanatı başlamadan bitmiştir.

1.4.5. Kümâhi Şah

Kümâhi Şah, son dönem Hârizm şehzâdeleri arasında hakkında en az bilgi bulunan şehzâdedir. Cengiz Han, yürüttüğü seferin hedefinin Sultan Muhammed olduğunu Terken Hatun'a ilettikten sonra kendisine zarar vermek niyetinde olmadığını bildirmişti. Ona Hârizm, Horasan ve Ceyhun ötesinde bir hâkimiyet vaat ettikten sonra kendisine mukavemet göstermemesini istemişti. Terken Hatun ise içinde bulunduğu zor durum nedeniyle Cengiz Han'a inandı. Hârizm'de bulunan ve Sultan Muhammed'in oldukça meşhur "Zülkarneyn Nevbeti"nde yer alan hem kendi hanedanına mensup hem de farklı hanedana mensup kişileri Ceyhun'da boğdurttu. Buradaki amacı kendisi Gürgeç'te olmadığı sürede bu kişilerin başşehirde bir tehdit oluşturmamasıydı. Terken Hatun, Sultan Muhammed'in haremini, küçük çocuklarını ve hazinesini yanına alarak Mâzenderan civarında müstahkem bir kaleye yerleşti. Fakat Moğolların Cebe ve Sübetay ordusuna bağlı bir birlik bu kalenin önüne gelerek Terken Hatun ve beraberindekileri kuşattı. Kalenin içindekiler susuzluk nedeniyle teslim olmak zorunda kaldılar. Moğollar ilk iş olarak Sultan Muhammed'in orada bulunan en küçük oğlu Kümâhi Şah dışında bütün oğullarını öldürdüler. Hazinelere el

¹⁹⁶ a.g.e., ss. 41-43; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 462; Taneri, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 22.

¹⁹⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, ss. 186-87.

koydular. Sultan Muhammed'in kız evlatları ve Terken Hatun ile Kümâhi Şah'ı da yakaladılar. Esir edilen bu kişiler Cengiz Han'a gönderildi. Terken Hatun'un esareti sırasında yanında bulunan tek tesellisi Kümâhi Şah ile ilgilenmekti. Fakat bir gün bir görevli gelerek Kümâhi Şah'ı Cengiz Han'ın istediğini belirterek yanından aldı ve bu olaydan sonra Kümâhi Şah da öldürüldü¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 33; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 269-70.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HÂRİZMŞAHLARDA BİR MÜESSESE OLARAK ŞEHZÂDELİK

2.1. HÂRİZMŞAHLARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI, VERASET USÛLÜ VE MERKEZİ DEVLET YAPISI

Hârizmşahlar Devleti'nde hakimiyet anlayışı, kaynağını tanrıdan alan eski Türk hâkimiyet anlayışının devamı niteliğindedir¹⁹⁹. Bu haliyle diğer Orta Çağ Türk Devletlerinden farklı değildir. Sözü edilen bu anlayış “kut sahibi olmak” şeklinde ifade edilebilir. Buna göre yönetme yetkisi tanrı tarafından Hârizmşah'a verilmiştir. Ayrıca onun ve iktidarının koruyucusu yine tanrıdır. Hârizmşah taht mücadelelerinde karşımıza çıkan ve tahta oturacak kişiyi ifade eden “İkbâl” ifadesi de kut anlayışının bir uzantısıdır. “Devlet ikbâli yükselen” şehzâde tahtın ve iktidarın sahibi olmaktadır. Ayrıca Hârizmşah hükümdarının iktidarını ilahî bir kaynağa dayandıran bu anlayış, onun üstün vasıflı ve kararlarının mutlak doğru olduğu konusundaki algıyı kuvvetlendirirdi. Nitekim Sultan Tekiş de kıyameti gerçekleştirecek iki unsurdan birinin tanrının bu konudaki iradesi diğerinin ise kendi vefatı olduğunu vurgulamıştır. Bu örnek Hârizmşah'ın, iktidarına atfettiği ilahi meşruiyeti ve kaynağı göstermesi bakımından önemlidir. Diğer bir önemli örnek de Atsız dönemi devlet evrakında mevcuttur. Söz konusu örnek devletin merkeziyetçi ve ortak kabul etmeyen anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu evraka göre Hârizmşah'ın nazarında halk itaatli olanlar ve başkaldıranlar olarak ikiye ayrılmıştır. İktar sahibi de kutsal kaynaklara dayandırdığı iradesine karşı hareket edenlere tavizsiz ve sert bir tutum sergilemek durumundadır. Dolayısıyla hükümdarın hakimiyet anlayışı mutlaktır, koşulsuz itaati esas alır ve ortak kabul etmemektedir²⁰⁰.

¹⁹⁹ Türk devletlerinde hâkimiyet anlayışı için bkz. Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 10-11 (1981), ss. 29-56.

²⁰⁰ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, ss. 50-54; Hârizmşahlar sonrasında şehzâdeliğin bir müessese olarak durumuna dair bir örnek için bkz. Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzâdelik Kurumu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Şehzâdeler arası mücadeleye ve devletin genel durumuna bakıldığında Hârizmşahlar'da iktidarın paylaşılmasına karşı bir tutum esas alınmıştır. Şehzâdeler, babaları vefat ettiğinde kardeşleriyle mücadele etmekten ve gerektiğinde öldürmekten çekinmemişlerdir. Bu durum devletin her zaman tek ve güçlü bir merkezden yönetilmesine yönelik bir eğilim ortaya koymuştur. Devletin ilk şehzâdeleri yani Atsız'ın evlatları arasında yaşananlar bu konu için önemlidir. Babasının vefat haberini alan İl Arslan ilk hamle olarak kardeşi Süleyman Şah'ı, amcasını ve iktidarına alternatif veya ortak olabilecek kim varsa ortadan kaldırmıştır. Babasının vefatını dört gün gizlemek suretiyle kardeşi ile destekçilerinin kendisine karşı tasarladıkları hamleye yeterli hazırlık yapmak için vakit bırakmayarak aldığı tedbir de dikkat çekicidir²⁰¹. Böyle bir tedbir alma ihtiyacı hissetmesindeki temel neden kardeşi Süleyman Şah ile Atabeyi Oğul Bey'in kendisini ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerinin İl Arslan için beklenen bir durum olmasıdır. Kardeşler arasındaki ayrışmanın, Atsız'ın vefatından hemen sonra bu kadar net olarak ortaya çıkması, onların nazarında ikili yönetim ya da devletin paylaşılması gibi bir ihtimalin kesin olarak reddedildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira Hârizmşah hakimiyet anlayışında taht da hükümdar da tektir.

Hârizmşahlar Devleti'nde hükümdar hayattayken kendisinden sonra tahta geçecek kişiyi belirleyebilirdi. Yani varis ilân edebilirdi. Fakat Türk hâkimiyet anlayışının devleti hükümdar ailesinin ortak malı olarak görmesi ve kutsiyet atfetmesi şehzâdeler arasında mücadeleyi meşrulaştıran bir unsurdur. Öyle ki devlette ortak pay sahibi olan her şahzede “devlet ikbâlinin” yani kutun kendisinde olduğunu iddia ederek mücadeleye girişebilirdi. Bu durumda varis ilan edilmek, hükümdar henüz hayattayken devlet erkânından biat alabilmek açısından fayda sağlasa da tahta çıkmaya tek başına yeten bir unsur olmadığını belirtmek gerekmektedir²⁰².

Varis ilan edilme konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da hükümdarın varis ilan etmesindeki kıstaslardır. Bu noktada belirtilebilecek ilk önemli nokta büyük evlat olmanın varis ilân edilmek için yeterli olmadığıdır. Nitekim Hârizmşah İl Arslan da büyük oğlu Tekiş yerine küçük oğlu Sultan Şah'ı varis olarak

²⁰¹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 179; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 262-63.

²⁰² Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, ss. 54-55.

tain etmiştir. Bu durumda Sultan Şah'ın annesi Terken Hatun'un etkili olduğunu dile getirmek yanlış olmayacaktır. İl Arslan öldüğünde de Terken Hatun oğlunun küçük olması nedeniyle devletin ve ordunun idaresini eline almıştı. İlk iş olarak da oğlunun tahtı için alternatif olan Tekiş'i ortadan kaldırmaya girişmiştir. Bu kapsamda onu başşehire çağırılmış bu teklif reddedilince de üzerine ordu yollamıştır. Onun üzerine ordu yollamadan önce taraflar arasında uzlaşabilmek adına birtakım mektuplar gidip gelmiştir. Uzlaşma arayan tarafın Tekiş olduğunu dile getirmek gerekmektedir. Tekiş'in oğlu Melik Şah yazdığı şiirde, Hârizm'in Sultan Şah'ın elinde kalmasına karşılık Horasan yönetiminin Tekiş'te olması şeklinde bir teklif sunduysa da yukarıda belirtilen mutlak ve merkezî yönetim anlayışı gereği kesin olarak reddedilmiştir; yönetimin mutlak olarak Sultan Şah'da olacağı vurgulanmıştır²⁰³. Fakat Sultan Şah ve Terken Hatun tarafı Tekiş'in Karahıtaylar'dan aldığı destekle başşehire yürümesi karşısında direnç gösterememiş ve Hârizm'den kaçmak zorunda kalmışlardır. Tekiş idareyi eline aldıktan sonra uzlaşmacı tavrı bir tarafa bırakıp iktidarının alternatifini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda önce Terken Hatun'u yakalayıp öldürmüş sonrasında da Sultan Şah vefat edene kadar onunla mücadele etmiştir²⁰⁴. Tekiş tarafında meydana gelen bu görüş değişikliği bakımından başşehiri ve tahtı fiilen ele geçiren tarafın iktidarının ortak kabul etmeme noktasında çok daha katı bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür. Yine Celâleddin ve kardeşleri de taht mücadelesine taraf olmuşlardı. Celâleddin önce Uzlak Şah ile sonra da Gıyâseddin Pir Şah ile bu konuda mücadele etmişti. Devletin büyük bir kaosla uğraştığı bu dönemde bile taht tekti ve tahta oturan Celâleddin hayattaki tek kardeşi Gıyâseddin Pir Şah'ın itaatini alıp tahta oturduktan sonra onu asla iktidarına ortak etmemiş, emîrleriyle aynı seviyede muamele etmişti²⁰⁵.

Hârizmşahlar'da iktidar hep babadan oğula geçmiştir. Fakat bu durumun bir kural neticesinde gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Öyle ki Sultan Muhammed Hârizmşah Karahıtaylar ile giriştiği bir savaşı kaybettikten sonra akıbeti belirsiz kalmıştı. Bu durumda kardeşi Tâceddin Ali Şah, "saltanat davası" güderek Hârizm tahtında hak iddia etmişti²⁰⁶. Bir başka örnek de Tekiş'in ekber evladı Melik

²⁰³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, ss. 388-89.

²⁰⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, ss. 264-65.

²⁰⁵ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 68.

²⁰⁶ Kafesoğlu, *Harezemşahlar Tarihi*, s. 178.

Şah'ın oğlu Hindu Han ile ilgilidir. Melik Şah henüz Tekiş hayattayken vefat etmişti. Bu durumda Hindu Han babasının şehzâde olması yönüyle sahip olduğu haklarının mirasçısı olduğu iddiasındaydı. Bu kapsamda sağlığında babasının yönetimine verilen Horasan'ın, Melik Şah vefat ettikten sonra amcası Kutbeddin Muhammed'e verilmesine tepkiliydi. Bölgede babasından sonra kendisinin vali olarak devam etmesi gerektiğini düşünüyordu²⁰⁷. Onun ilk baştaki durumunu torunun dedeye karşı hak iddiası olarak görmek mümkündür. Hindu Han'ın isyan girişimi Tekiş döneminde daha başlangıç aşamasında durdurulsa da Kutbeddin Muhammed tahta geçtiğinde de iktidarda hak iddia eden girişimleri olmuştur. Bu defa da onun hak iddia ettiği kişiyle amca – yeğen ilişkisi vardı. Bu örneklerden hareketle hanedanın erkek üyelerinin tahttaki kişi ya da onun varisleriyle akrabalık ilişkisi ne boyutta olursa olsun iktidar için hak iddia etmesinin olağan bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Konuya tahta sahip olan kişi açısından baktığımızda da kendi oğulları ile torunlarını, kardeşlerini veya yeğenlerini iktidar vârisliği bakımından eşit görmek istemediği ortadadır²⁰⁸.

Hükümdarın veliaht şehzâde ilân etmek konusundaki kararı mutlak da değildi. Değişmesi önünde bir engel yoktu. Celâleddin Mengübertî de Sultan Muhammed'in ekber evladı olmasına rağmen ilk başta veliaht olarak ilân edilmemişti. Öyle ki ondan yaşça bir sonra gelen kardeşi Rükneddin Gursançtı da veliaht tayin edilmemişti. Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun'un baskısıyla veliaht olan şehzâde Uzlak Şah'tı. Bu durumda Uzlak Şah'ın annesi ile Terken Hatun arasındaki akrabalık ilişkileri etkiliydi²⁰⁹. Oysa Celâleddin'in annesi ise Hintli bir cariyeydi. Fakat Hârizmşahlar Devleti, Moğolların gerçekleştirdiği seferle yıkılma sürecine girdiği bir ortamda Sultan Muhammed ölmeden evvel veliahtını değiştirmiş ve Celâleddin'i veliaht tayin etmiştir. Zira oldukça zor olan mevcut durumla ancak onun başa çıkabileceğini düşünüyordu. Nitekim Celâleddin veliaht tayin edilse de Terken Hatun'a yakın emîrlere Sultan Muhammed'in vefatından sonra Celâleddin'i ortadan kaldırma girişiminde bulunarak Uzlak Şah'ın tahta çıkması konusunda ısrarcı olmuşlardı²¹⁰. Sultan Muhammed'in şehzâdeleri arasındaki bu durumlar ne ekber evlat olmanın ne de veliaht tayin edilmenin tek başına yeterli olmadığını açık bir şekilde göstermektedir.

²⁰⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 278; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 137-38.

²⁰⁸ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 57.

²⁰⁹ Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, ss. 19-20.

²¹⁰ Necip Âsım, *Celâlü'ttin Harezemşah*, ss. 41-42; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 21.

Tahtı ele geçirme konusunda esas olan bu konuda belirleyici olan güç odaklarından en çok desteği alan şehzâde olmaktan geçiyordu.

Özetle tahta oturmak için esas olan askeri ve siyasi gücü. İktidar ortak kabul etmiyordu ve hanedana mensup erkek evlatlar gücü nispetinde taht için savaşmaktan çekinmiyorlardı.

2.2. ŞEHZÂDELER VE GÜÇ ODAKLARI

Hârizmşah şehzâdelerinin ikbâlini etkilen belirli güç odakları mevcuttu. Bu güç odaklarıyla yakınlıkları, destek görmeleri ya da karşıtlık görmeleri iktidardaki geleceklerini etkileyen temel unsurlardan idi. Öyle ki bu güç odaklarından bazılarının kendi konumlarının ileride güçlenmesi ya da zayıflaması şehzâdelerle kurdukları ilişkilere bağlıydı. Destekledikleri şehzâde tahta çıkması durumunda onları devlet yönetiminde önemli roller beklerken aksi bir durumda devlet içindeki konumlarından tasfiye edilmeleri anlamına gelebiliyordu.

2.2.1. Sultan

Şehzâdeler arası iktidar mücadelesinde varis tayin etme yetkisi ve verdikleri görevlerle sultanlar şehzâdelerin ikbâllerinde etkili güç odaklarının başında geliyordu. Yukarıda belirtildiği üzere veliaht tayin edilmiş olması tek başına şehzâdenin tahta çıkışında etkili olmasa da hükümdar hayattayken emîrlerin ve komutanların biatini alabilmek açısından önemliydi.

Sultan yaptığı görevlendirmelerle de kendi vefatından önce istediği bir şehzâdeyi askeri ve siyasi açıdan daha güçlü konuma getirebilirdi. Bu kapsamda şehzâdeyi hangi şehre ya da eyalete vali olarak atadığı çok önemliydi. Zira her bölgenin varidatının büyüklüğü ve merkeze uzaklığı bir değirdi. Daha büyük varidatı olan bir bölgede valilik yapan şehzâdenin eli daha güçlü olabilmekteydi.

Horasan bölgesi, Hârizmşahlar Devleti'nin hâkimiyetine geçmeden önce Sultan'ın Cend'e atadığı şehzâdenin söz konusu avantajlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İl Arslan ve Tekiş tahta çıkmadan evvel Cend valisi olarak görev

yapmış²¹¹ ve zamanı geldiğinde de iktidarı ellerine alabilmişlerdi. Horasan ele geçtikten sonra da Cend'in sahip olduğu bu öneme Horasan bölgesi sahip olmuştur. Sultan Tekiş varisi Melik Şah hayattayken onu Horasan valisi olarak görevlendirmişti²¹². Melik Şah vefat edince de yeni varisi Kutbeddin Muhammed'i Horasan'da görevlendirmişti²¹³. Nitekim Sultan Muhammed'de ilk olarak veliaht ilan ettiği Uzlak Şah'ın sorumluluğuna tayin ettiği bölgelerden biri Horasan'dı. Fakat Uzlak Şah veliaht olarak görüldüğü dönemde Sultan, en büyük şehzâde Celâleddin'e başşehirde diğer bölgelere göre daha uzak olan Gazne merkez olmak üzere Gur topraklarını vermişti. Burada dikkat çekici olan Celâleddin'in bölgeye gitmesine izin vermeyip yanında tutmaya devam etmiş olmasıdır²¹⁴. Bu durum oğluna olan sevgisiyle açıklanıyor. Fakat Sultan Muhammed'in annesinin baskısıyla Uzlak Şah'ı veliaht tayin ettiğini göz önünde bulundurulduğunda Sultan'ın Celâleddin'i yanında tutarak olası vefatında kendisinin yanındaki emîrlerden, komutanlardan ve devletin merkezinden uzak kalmasını engellemeye çalıştığını düşünmek mümkündür. Terken etkisi ortadan kalktığı son zamanlarında da yanındaydı ve sonuç olarak fırsatını bulduğunda veliaht tayin etmişti.

Üzerinde durulan bu nedenler şehzâdelerin ikballeri için belirleyici güç odaklarından bir tanesinin doğrudan hükümdarın kendisi olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Atabegler

Müessese olarak atabeylik müessesesinin örnekleri ilk defa somut biçimde Büyük Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkmış ve ondan sonra gelen Türk devletlerinde de devam etmiştir. Nizamülmülk, atabeg unvanı ile görevlendirilen ilk kişidir. Atabegi olduğu şehzede ise Melik Şah'tır. Sözü edilen görevlendirme Sultan Alparslan'ın emri ile gerçekleşmiştir ve "atabeglik" müessesesinin Selçuklu Devleti'ndeki memuriyet görevleri arasındaki konumunu üst seviyelere çıkarmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde şehzâdelerin yanına atabeg unvanı ile gönderilen kişinin birtakım görevleri mevcuttu. Özellikle yaşı küçük şehzâdeler için bu görevler daha da kritik bir hâl alıyordu. Çünkü

²¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 261,264; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 303; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 60-61; Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", s. 364.

²¹² Önce Nişabur'a atanan Melik Şah, Sultanşah'ın vefatından sonra Merv yönetimine geçmiş ve vefatına kadar bütün Horasan'ı idare etmiştir. Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 105.

²¹³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 278.

²¹⁴ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 23.

atabegin görevi, şehzâdenin eğitimiyle ilgilenmek ve onun adına tayin edildiği eyaletin idaresini sağlamaktı²¹⁵.

Hârizmşahlar Devleti'nde de atabeglik müessesesi kapsamı ve uygulama nedeninin Büyük Selçuklu Devleti ile örtüştüğünü ve devamı niteliğinde olduğunu belirtmek mümkündür²¹⁶. Kaynaklarımızda karşımıza çıkan ilk Atabeg ise Atsız'ın oğlu Süleyman Şah'ın Atabegi Oğul Beg'dir. Hârizmşah Atsız vefat ettikten sonra İl Arslan'ın ilk faaliyeti iktidarının güvenliğini temin etmek adına kardeşi Süleyman Şah'ı ve Atabegi Oğul Bey'i öldürtmektir. Zira Oğul Beg ve çevresindeki emîrlere Süleyman Şah'ı tahta çıkarmak istiyorlardı²¹⁷. Süleyman Şah'ın atabeginin kendisi üzerinde bu kadar etkili olmasına ve kaynaklarımızda özellikle anılması önemlidir.

Hârizmşahlar'da atabeglik müessesesi açısından önemli bir diğer isim de Yunus Han'ın atabegi Mayancuk'tur. Yunus Han'ın gözünde çıkan hastalık sonrası kendisine verilen Irak-Acem'den ayrıldıktan sonra başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Nitekim bu hareketleri bir isyanla da sonuçlanmıştır. Atabeglerin gereken güce ve ortama ulaştıklarında isyan etme ve buldukları bölgenin yönetimini müstakil olarak sahiplenme girişimleri olabileceğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir²¹⁸.

Sultan Tekiş'in torunun Erbuş Han'da bir atabeg'e sahipti. Ona atabeg olarak Sipehsâlâr-ı Saman Bigu tayin edilmişti²¹⁹. Togan Togdı'nın oğlu olan Erbuş Han'a valilik görevinin verilmesi ve atabeg tayin edilmesi dikkat çekicidir. Onun, Melik Şah'ın oğulları gibi dedesine ya da sonrasına tahta geçen amcasına karşı herhangi bir itaatsizliği olmadığından bir hanedan mensubu olarak valilik görevine getirilmesinde sorun görülmemiştir. Bu durum aynı zamanda merkezi idarenin hanedan mensupları aracılığıyla ülkenin her köşesine ulaşmasına imkân verecek adımlardan biri olarak görülebilir. Dolayısıyla isyan potansiyeli olmayan bir hanedan üyesinin çeşitli görevlere getirilmesinde problem görülmemiştir.

²¹⁵ Coşkun Alptekin, "Atabeg", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 38-40., 1991, c. IV, s. 38.

²¹⁶ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210.

²¹⁷ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 388.

²¹⁸ Mayancuk ve isyanı için bkz. Gülseren Azar Nasirabadi, "Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayancuk/Mayancuk ve Faaliyetleri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020, ss. 267-86.

²¹⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 277.

Son dönem Hârizm şehzâdelerinden Rükneddin Gursançtı'ya da atabeg tayin olunmuştu. Gursançtı'nın atabegi Yıgan Taysı arası bir süre sonra bozulduktan sonra onu başına buyrukluğu nedeniyle babasına şikâyet ederek hapsedilmesini sağlamıştı²²⁰. Bu bakımdan şehzâdelerle atabegleri arasındaki ilişkilerin her zaman müspet bir seviyede olduğunu söylemek güçtür. Buradan hareketle Şehzâdenin valiliğindeki bölgede atabegi ile kimi meselelerde görüş ayrılığı içinde olması ya da şahsî olarak kendisini istememesi gibi durumları da olağan görmek gerekmektedir.

Gıyâseddin Pir Şah için de kısa sürede atabeg tayin edileceğini belirten bir belgeye göre bu atabegin görevinin şehzâdenin eğitimiyle ilgilenmek olacağı bildirilmiştir. Ayrıca Pir Şah için tayin edinilmesi düşünülen atabeg seçilerken kıstaslar yetenekli ve dürüst olması şeklinde belirlenmişti²²¹. Gıyâseddin Pir Şah'a atabeg atanmasıyla ilgili bu bilgiler atabegin yukarıda da belirtilen şehzâde eğitimiyle ilgilenme görevini gösteren somut bir örnektir, atabegden beklentileri ve istenen karakteristik özellikleri göstermektedir. Ayrıca Hârizmşahlar devletinde “Ulug lala beg” ifadesinin de atabeglig müessesisiyle bağlantılı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. “Atabek-i azam” ifadesi ile örtüştüğünü söylemek mümkündür²²².

Atabegler hakkında verilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda şehzâdelerin hayatlarında önemli bir güç unsuru oldukları açıktır. Çünkü yeri geldiğinde Oğul Beg örneğindeki gibi onlarla taht mücadelesine katılabildikleri gibi Mayancuk ve Yıgan Taysı örneklerinde görüldüğü gibi bizzat sorunun parçası olabiliyorlardı. Bununla birlikte şehzâdelerin eğitimi ve gelişimleri için çok önemli bir konumda olduklarını vurgulamak yerinde olacaktır.

2.2.3. Emîrler

Emîrler, şehzâdelerin geleceğini doğrudan etkileyen bir güç odağıydı. Bir şehzâde, devletin emîrlerinden biat aldığı oranda tahta oturması mümkün olabilirdi. Bütün emîrleri karşısına alan bir şehzâdenin tahtta çıkması mümkün değildi. Ayrıca

²²⁰ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 50.

²²¹ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210.

²²² a.g.e., s. 211.

onlardan aldığı destek, iktidarının devlet içindeki meşruiyetini ve devamlılığını sağlayan başlıca unsurlardandı.

Emîrlerin sahip olduğu bu öneme binaen İl Arslan da babası vefat eder etmez yaptığı ilk iş Hârizm'e doğru yola çıkmak ve yol boyunca taht için emîrlerin biatini almaktı. Nitekim kardeşini destekleyen emîrleri ve atabegin gücünü kırıp tahta oturduktan sonra da ilk icraatı emîrlerinin iktidarını arttırmaktı²²³. Çünkü onların sadakatini ve desteğini sağlamanın yolu maddî anlamda memnun olmalarından da geçiyordu. Emîrlerin de maddi gücünün iyi olması sorumluluklarında olan şehirlerdeki halk tarafından kabul görmelerini birlikte getiriyordu. Bu durum karşılıklı bir kazancı içeriyordu.

İl Arslan öldükten sonra Tekiş ve Sultan Şah arasındaki taht mücadelesinde Emîr Müeyyed Ay-Aba dikkate değer bir kişilikti. Zira yukarıda bahsedildiği üzere taht mücadelesine doğrudan taraf olarak Tekiş'i tahttan indirmeye çalışmış fakat başarısız olunca da bedelini canıyla ödemiştir. Onun içinde bulunduğu bu durum bir açıdan emîrlerin destekledikleri şehzâde ile geleceklerini özdeş hâle getirdiğini göstermektedir. Çünkü tahta çıkması için destekledikleri kişiler kaybettiğinde çoğu zaman onlar da bedel ödemek zorunda kalıyordu. Bu bedeli canları, malları ya da statülerindeki düşüşle ödüyorlardı. Şehzâdeler ile emîrler arasındaki ilişki, karşılıklı olarak kazanmaya ya da kaybetmeye dayalıydı.

Sultan Muhammed Hârizmşah vefat ettiğinde ortaya çıkan siyasi durum şehzâdeler ile emîrler arasındaki ilişkilere dair çok net örnekler içermektedir. Terken Hatun'un yönlendirmesiyle ordudaki Kanglı-Kıpçak unsurların desteğini alan Uzlaş Şah, veliahtlıktan azledilmesine rağmen başta Kutluğ Han olmak üzere Celâleddin ile kendilerine gelecek göremeyen emîrler tarafından desteklenmelerine neden olmuştur. Bu destek ileriye giderek Celâleddin'i de ortadan kaldırmaya çalışmışlardır fakat Celâleddin de bu haberi kendisine getiren emîr İnanç Han sayesinde yakalanmaktan veya öldürülmekten Hârizm'den biran evvel çıkarak kurtulmuştur²²⁴. Görüldüğü gibi Sultan Muhammed'in vefatından sonra Hârizm siyasetinde etkin olan emîrler destekledikleri şehzâdenin yararına var güçleriyle çalışmışlardı. Devletin içinde

²²³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 262-63.

²²⁴ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 41-42; Taneri, *Celâli'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 21.

bulunduğu kaos ortamına rağmen uzlaşmak, iktidarın doğası gereği, onlar için mümkün olamamıştır.

Emîrlere ve şehzâdeler arasındaki ilişkiler çok yönlü ve değişkendi. Herhangi bir şehzâdeyi desteklemelerinde ya da karşılarında durmalarında temel neden esasen kendi ikbâlleriydi. Bu bakımdan hiçbir emîrin gelecekte kendi konumuna fayda sağlamayacağını düşündüğü bir şehzâdeyi desteklemesi beklenemezdi. Fakat bir şehzâdenin önceleri kendi geleceği açısından faydalı görmüyorken bu bakış açısı gelişen olaylar neticesinde değişebilirdi. Nitekim Sultan Muhammed vefat ettikten sonra ortaya çıkan karışıklık döneminde ilk etapta Gıyâseddin Pir Şah'ın yanında olan birçok emîr ve komutan ondan bekledikleri faydayı göremeyeceklerini anladıklarında Hindistan'da bulunan Celâleddin'in yanına gitmişlerdi²²⁵. Oraya gitmekle kalmayıp Celâleddin'i, Irak-ı Acem'e gelerek kardeşinin elinden bu bölgedeki iktidarı alması ve taht belirsizliğini bitirmesi konusunda teşvik etmişlerdi. Onların şehzâdeler arasındaki bu taraf değişiklikleri sözü edilen konu açısından kıymetli bir örnektir. Irak-ı Acem'e gelen Celâleddin, Pir Şah'ın yanında kalan diğer emîrlere de çeşitli hediyeler göndererek kendi yanına çekmeye çalışmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur²²⁶.

2.2.4. Şehzâde Vezirleri

Şehzâde vezirlerinin görev kapsamı net olarak belli değildir. Şehzâdenin yanına atmasını doğrudan hükümdar yapardı. Esasen sultanın vezirinin ülke genelindeki sorumluluklarını eyalet boyutunda sürdürdükleri düşünülmektedir²²⁷.

Şehzâde veziri atmasıyla ilgili ilk örnekler Sultan Muhammed'in hükümdarlığı zamanında ortaya çıkmıştır. Bu durumda şehzâdelerin sorumlu oldukları toprakların ve siyasi güçlerinin artmış olması etkili olmalıdır. Küçük şehirlerden ziyade büyük eyaletlerin idaresine atanan şehzâdelerin teşkilatlarının da daha kalabalık hale gelmesi beklenebilecek bir durumdur.

²²⁵ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 203, 206, 229.

²²⁶ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 62; Taneri, *Celâli'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, ss. 35-36.

²²⁷ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 209.

Yanına vezir ataması yapılan ilk şehzâde Celâleddin Mengübirtî'dir. Sultan Muhammed, Gurlulara karşı elde ettiği zafer sonrasında Gazne, Gur ve Bamiyân'a kadar uzanan bölgeyi en büyük şehzâdesi Celâleddin'e vermişti. Ayrıca onun için vezir ataması da yapmıştı. Bu göreve getirdiği kişi Şemsülmülk Şihâbeddin Alp idi²²⁸. Şehzâdeler arasından Rükneddin Gursançtı ise Irak-Acem bölgesine vali olarak tayin edildiğinde onun yanına vezir olarak İmadü'l-Mülk Saveî verilmişti²²⁹. Kerîmü'ş-Şerif en-Nişâbûrî ise Kirman için görevlendirilen Gıyâseddin Pir Şah'ın veziriydi. Ayrıca Terken Hatun ile Sultan Muhammed arasındaki çekişmenin bir yansıması da Nizamülmülk Muhammed b. Salih'i Hârizmşahlar Devleti'nin vezirlik makamından alındığında ortaya çıkmıştır. Terken Hatun söz konusu veri bizzat desteklediği Şehzâde Uzlak Şah'ın vezirliğine atamıştı²³⁰.

Atabeg ve şehzâde vezirinin aynı anda atandığı örnekler için atabeglerle alâkalı başlıkta da belirtildiği üzere Yunus Han'ın atabegi Mayancuk'un isyan girişiminde bulunması ayrıca şehzâde veziri atanması ihtiyacını da ortaya çıkarmış olabilir. Zira küçük yaştaki şehzâdelerin eğitimi ile atabeg uğraşırken siyasi meselelerde vezirin rol üstlenmesine yönelik bir görev paylaşımının ön görüldüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Gursançtı'ya atabeg olarak atanan Yıgan Taysı ile arası açılıp onu hapsettirirken veziriyle ilgili böyle bir durum söz konusu değildir. Öyle ki şehzâde veziri ya da atabeyden bir tanesinin devlete karşı olası bir isyan girişiminde diğer görevlinin dengeleyici ve engelleyici bir unsur olabileceği düşünülmektedir.

2.2.5. Şehzâde Anneleri, Eşleri ve Siyasi Evlilikleri

Hârizmşah şehzâdeleri için annenin yönetimde sözü geçen bir konumda olması ya da olmaması iktidar için mücadele zamanı geldiğinde göz ardı edilemeyecek bir unsurdur. Nitekim İl Arslan'ın, Terken Hatun ile yaptığı evlilikten doğan Sultan Şah'ın durumu bu konu açısından ilk önemli örnektir. İl Arslan vefat etmeden önce Tekiş büyük şehzâde ve Cend valisi olduğu halde yukarıda belirtildiği üzere Terken Hatun kendi oğlu Sultan Şah'ı veliaht ilan ettirmeyi başarmıştı. Hârizmşah İl Arslan vefat

²²⁸ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 23.

²²⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 318, 395; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 50.

²³⁰ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210.

ettiğinde de kendi nüfuzunu kullanarak küçük yaştaki oğlu Sultan Şah'ı tahta çıkarmayı başardıysa da bu çok uzun süreli olmamıştı.

Tekiş, Sultan Şah'ın annesine karşı mücadele etmiş bir şehzâde olarak kendi döneminde önemli bir siyasi evlilik yapmıştı. Bu evlilikle ordusunu Kanglı – Kıpçak unsurlarla güçlendirme fırsatı bulmuştu. Nitekim Tekiş vefat ettiğinde eşi Terken Hatun hiçbir mücadeleye gerek duymamıştı zira Kutbeddin Muhammed veliahttı ve zorlanmadan tahta çıkmıştı. Kaynaklarımızda bu konuda net bir bilgi olmasa da Kutbeddin Muhammed tahta çıktıktan sonra Terken Hatun'un devlet yönetimindeki gücü değerlendirildiğinde Melik Şah'ın vefatından sonra Kutbeddin Muhammed'in veliaht ilan edilmesinde payı olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Tekiş'in şehzâdeleri arasında yaptığı siyasi evlilikle dikkat çeken kişi Yunus Han'dı. Irak Selçuklularının son sultanı II. Tuğrul'un kızıyla yaptığı bu evlilik Irak-ı Acem bölgesindeki hâkimiyeti açısından onun elini kuvvetlendirmiştir²³¹. II. Tuğrul'un bu evliliğe izin vermesindeki amaç ise Tekiş ile arasında akrabalık bağları tesis ederek onun Irak bölgesine yapacağı olası saldırıyı engelleyebilmektir fakat onun açısından işler beklediği gibi gitmemiştir. Her iki taraf için de bu evlilik gerçekleşmesinden bir takım siyasi beklentileri olduğu açıktır. Yunus Han örneği şehzâdelik döneminde siyasi amaç ve hedeflerle evlilik yoluyla bir takım akrabalık bağlarının tesis edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu bakımdan şehzâdelerin anneleri gibi eşleri de önemli bir güç odağıdır.

Muhammed Hârizmşah, tahta çıkışından vefat ettiği güne kadar Terken Hatun ile iktidarın paylaşılması konusunda mücadele içindeydi. Öyle ki hanedanın erkek evlatlarının, şehzâdelerin birbirleriyle paylaşmamak adına kan dökmekten çekinmedikleri tahta Terken Hatun bir şekilde ortak olabilişti. Sultan Muhammed'in şehzâdeleriyle olan ilişkisinin merkezinde de o vardı. Yukarıda belirtildiği üzere annesi kendi kabilesinden olan Uzlak Şah'ı yaşça küçük olmasına rağmen veliaht tayin ettirirken yine kendi torunu olduğu halde annesi Hintli bir cariyeye olduğu için Celâleddin'e oldukça mesafeli davranıyordu. Öyle ki Moğolların eline düştüğü süreçte

²³¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 336; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 119.

kendisine Celâleddin'e sığınması konusundaki önerileri şiddetle reddetmiş bunun yerine Cengiz Han'ın cariyesi olmayı kabul edebileceğini belirtmişti.

Meseleye Celâleddin'in annesi Ayçiçek Hatun açısından baktığımızda da siyasi açıdan dayanacağı ve Sultan'ı etkileyebileceği bir dayanak gücü olmadığı için oğluna destek olamadığını söylemek mümkündür.

Dedesinin yaptığı siyasi evlilik nedeniyle şehzâdeliği döneminde oldukça baskı altında kalan Celâleddin, babası vefat ettikten sonra tahtın sahibinin belirsiz kaldığı dönemde yaptığı siyasi evliliklerle kendisini güçlendirmeye çalışmıştı. Bu kapsamda ilk evliliğini Sind Nehri'nde bütün haremını kaybettikten sonra yapmıştır. Söz konusu evlilik bölgedeki güçlü emîrlerden Kabaca'nın yanında bulunan Emin Melik'in kızıyla yapılmıştı ve Celâleddin ile Kabaca arasında dostluk kurulmasını sağlamıştı. Hindistan bölgesinde yaptığı diğer bir siyasi evlilikse savaşçı ve güçlü bir kabile olan Kohkaların başındaki Rai'nin kızıyla yaptığı evlilikti. Bu evlilik sayesinde Rai ile iş birliği yapan Celâleddin aynı zamanda Rai'nin oğlu komutasındaki bir birlikle de ordusunu güçlendirmişti²³². Gıyâseddin Pir Şah'ın Irak-ı Acem bölgesindeki hâkimiyetini elinden almak üzere bu bölgeye geldiğinde ise kardeşiyle sık sık çatışmalar yaşayan Sa'd b. Zengî'nin kızı Melike Hatun ile evlenmiştir. Bu evlilik esasen kardeşine karşı durumunu güçlendirmiştir²³³.

Celâleddin'in kardeşi Rükneddin Gursançtı ise Sultan Muhammed hayattayken Cibâl Emîri Hezâresb'in kızıyla evlendirilmişti²³⁴. Bu evlilik öncesinde Irak-ı Acem ve çevresini itaati altına alan Hârizmşah, Cibâl bölgesiyle de akrabalık kurarak Irak-ı Acem'in güvenliği konusunda bir adım daha atmış oluyordu. Zaten bu bölgeyi de oğlu Rükneddin Gursançtı'ya tayin etmişti.

Hârizmşah şehzâdeleri için anne veya eş konumundaki kadınların ihtiva ettiği gücün çok önemli olduğu görülmektedir. Bu güç kimi şehzâdeler için açık bir fayda sağlıyordu. Kimileri için de dezavantaj sağlayan ve mücadele edilmesi gereken bir güç unsuru konumundaydı.

²³² Ayan, "Harezşâhlar Hânedânının Evlilikleri", s. 31.

²³³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 354; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, s. 62.

²³⁴ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, s. 24.

2.2.6. Diğer Hanedan Üyeleri

Hanedana mensup bütün üyeler, şehzâdeler siyasi yaşamlarında önemli bir konumları vardı. Çünkü hanedanın erkek üyeleri devlet içerisinde önemli roller alabiliyorken kadın üyeleri de yaptıkları evliliklerle başka siyasi yapılarla kurulan ilişkilerde önemli roller üstleniyorlardı.

Devletin kuruluş döneminden itibaren bu konuda örneklerimiz mevcuttur. Atsız'ın kardeşleri Yusuf ve Yınal Tegin, Hârizmşahlar'da katıldıkları askeri hareketlerle Atsız'ın siyasi konumuna katkı sağlıyorlardı. Hârizmşah Atsız vefat edene kadar ona karşı düşmanca bir tutum sergilemedikleri ve birlikte çalıştıkları görünüyor. Fakat İbnü'l Esîr'in Atsız'ın oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasında İl Arslan'ın bir amcasını da öldürdüğünü dile getirmesine²³⁵ bakılırsa sözü edilen amcalarından birinin iktidar mücadelesinde Süleyman Şah'ı desteklediğini düşündürmektedir. Bu olay esasen devlet içindeki bütün unsurlar için taht mücadelesinde taraf olmanın zorluklarını göstermektedir. Desteklenen taraf kaybettiğinde beraberinde bu kişilerin de bedel ödemesi gerekiyor ki buna rağmen “Taraf olmamak mümkün müydü?” sorusunu ayrıca değerlendirmek gerekir. Nihayetinde devlet içerisinde önemli konumu ya da görevi olan bir kişinin yine devletin en önemli gündeminden yani iktidarı kimin ele geçireceğiyle ilgili bir konudan uzak kalabilmesi mümkün görünmemektedir. Hâl böyleyken onlar için de en makul yöntem siyasi konumlarının devamlılığını sağlayacak ve hatta güçlendirecek şehzâdeyi desteklemektir.

Hanedanın erkek üyelerinin; mevcut taht sahibinin kardeşlerinin, yeğenlerinin ya da amcalarının statüleri dikkate değer durumlardan bir tanesidir. Bu kişiler hanedanın erkek üyesi olmaları münasebetiyle taht kavgasına girmeleri mümkün olsa da iktidara sahip olan hükümdarın nazarında o dönemin şehzâdeleri ve varisleri yalnızca kendi çocuklarıydı. Hükümdar kendinden sonra kardeşinin ya da amcasının değil oğlunun iktidarını temin edecek hamleler yapardı. Dolayısıyla tahta çıkan bir kişi için kardeşleri artık yalnızca bir hanedan üyesidir. Sadık olmaları halinde onlara çeşitli görevler verirken “saltanat davası” gütmeleri halinde mücadele ederlerdi ki Tekiş ile Sultan Şah arasındaki mücadele tam da bu minvaldedir. Aynı durum hükümdarın yeğenleri için de geçerliydi. Öyle ki yukarıda da bahsedildiği üzere Tekiş ile torunu

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 179.

Hindu Han arasındaki durum değerlendirildiğinde, tahtta olan kişi için oğulları ile torunları aynı statüde değildi. Hükümdar için esas olan kendisine erkek evlat yakınlığında olan kişilerin ikbâliydi. Ayrıca Tekiş'ten sonra tahta çıkan Muhammed Hârizmşah ile bu defa onun yeğeni konumundaki Hindu Han'ın ilişkilerine bakacak olursak tahttaki kişinin yeğeni konumundaki kişilerin hak iddiasıyla da net olarak mücadele etmeye çalıştığını görüyoruz. Bu noktada taht sahibine bir dönem torun bir dönem de yeğen konumunda olan Hindu Han önemli bir kişiliktir. Onu önemli kılan da hanedanın erkek üyesi olarak tahtta bulunan kişiye karşı sürekli bir “hak arama” mücadelesine girmiş olmasıdır. Esasen erkek hanedan üyelerinin böyle bir hakkı olsa da böyle bir mücadeleye girişmek kolay değildi. Zira karşınızdaki; devletin başına geçmeyi başarmıştı, bütün bir orduyu komuta ediyordu ve ülkenin bütün varidatına erişme imkânına sahipti. Bu nedenle hanedanın erkek üyeleri çoğu zamanda hükümdarla ilişkilerini bir “hak arama” çatışmasına dönüştürmek yerine “sadakatle hizmet” çerçevesinde değerlendirip hükümdarın kendisine sağlayabileceği imkânları gözetmiş²³⁶ ya da elindekileri almaması için sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bunu tahtı ele geçirebilmek için şartların oluşmasını bekleme süreci olarak da değerlendirmek mümkündür fakat o şartlar hiçbir zaman da oluşmayabilirdi. Bu bakımdan Sultan Muhammed ile kardeşi Tâceddin Ali Şah arasındaki ilişkiler tam da bu minvaldeydi. Tâceddin Ali Şah, Sultan Muhammed'in güçlü olduğu dönemlerde ona sadık kalarak önemli eyaletleri yönetebilmiştir. Onun akıbetinin belirsiz kaldığı bir anda derhal tahtı ele geçirmeye yönelik hamleler yapmıştır. Fakat başarısız olunca Sultan Muhammed'e sadık kalması nedeniyle elinde bulunan bütün statüleri kaybetmiştir. Sonuç olarak hanedanın erkek üyeleri arasındaki münasebetlerde en temel mesele, statüsü ne olursa olsun güçlü olanın tahta sahip olmasıdır. Tahtı korumanın tek unsuru da yine siyasi, askeri ve ekonomik güçtür.

Hârizm hükümdarının kızları da şehzâdelerin hayatları için önemli konumdaydılar. Onların yaptıkları evliliklerle kurmuş oldukları siyasi bütün devleti bağladığından şehzâdeler üzerinde de etkisi mevcuttu. Örneği Tekiş, Mâzenderan hakîmi İsfahbed Hüsâmü'd-devle Erdeşîr ile bozuk olan ilişkilerini düzelttikten sonra

²³⁶ Tekiş bir torunu Hindu Han'ı kontrol etmek için onu Horasan'dan merkeze çekerken diğer torunu Erbüz Han'ı Isfahan valiliği görevine getirmesi de bu bakımdan dikkate değerdir. Erbüz Han'ın Isfahan'a tayin edilmesi için bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 277.

onu kızı Şah Hatun ile evlendirmişti²³⁷. Düzelen siyasi ilişkiler, aynı zamanda İsfahbed'in, Cürcân'ı Hârizmşahlar'a bırakmasını da beraberinde getirmişti. Tekiş ise bu bölgeye vali olarak Tâceddin Ali Şah'ı atadı. Cürcân'a atanan şehzâdenin, oldukça yakınında olan Mâzenderan hakîmi ile kurduğu ilişkilerde hiç şüphesiz kız kardeşinin konumu ve tesis edilen akrabalığın etkisi mevcuttur. Han Sultan, Semerkant Sultanı Osman ile yaptığı evlilik daha sonrasında Hârizmşahlar Devleti ile Karahıtaylar ve Sultan Osman arasında birçok karışıklığa yol açmış sonunda Semerkant Sultan Muhammed'in eline geçmiştir²³⁸. Dönemin siyasetini bu kadar derinden etkileyen bir evliliğin hiç şüphesiz şehzâdeler açısından da önemli olduğunu söylemek mümkündür. Gıyâseddin Pir Şah da Gursançtı'nın atabegi Yıgan Taysı ile kız kardeşi İşi Hatun'u evlendirerek siyasi nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır²³⁹. Zira Gursançtı'nın ölümünden sonra Yıgan Taysı Irak-ı Acem bölgesinde önemli bir güç haline gelmişti. Onu hizmetine almak Gıyâseddin Pir Şah'ı da güçlendirecek bir unsurdu.

Tekiş, Horasan bölgesindeki hâkimiyeti Müeyyed Ay-Aba'nın oğlu Togan Şah öldükten sonra eline geçirmişti. Ayrıca Togan Şah'ı eşi ile oğlu Sancar Şah'ı da yanında Hârizm'e getirmiştir. Tekiş, Sancar Şah'ın annesiyle evlendikten kendi kızını da Sancar Şah ile evlendirmiştir. Tekiş'in, Sancar Şah'ı oğulları gibi sevmesi nedeniyle bu evliliği yaptırmıştı. Öyle ki kızı vefat edince de kız kardeşiyle evlendirmişti. Fakat Sancar Şah'ın gözü Tekiş'in büyük oğlu Melik Şah'a tayin ettiği Horasan'daydı. Sancar Şah'ın annesi de Nîşâbur ileri sürekli kıymetli hediyeler de gönderiyordu. Onun bunu yapmaktaki amacı bölgedeki nüfuz sahibi kişilerden destek bulup oğlunun hâkimiyetini sağlamaktı Nitekim Nîşâbur halkının ona itaat etmeye başladıkları duyulunca Sancar Şah'ın gözlerine mil çektirildi²⁴⁰. Nitekim hanedana damat statüsünde girmiş bir kişinin şehzâdenin yönetimindeki bir bölgeye tehdit oluşturabilmesi açısından Sancar Şah, önemli bir örnektir.

²³⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 106-7.

²³⁸ a.g.e., ss. 187-89.

²³⁹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezşah*, ss. 50-51.

²⁴⁰ Ayan, "Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri", s. 23.

2.2.7. Diğer Devletler

Şehzâdeler arası iktidar mücadelesinde diğer devletler de önemli bir güç unsuru. Çünkü onlar da kendi çıkarları açısından uygun olan şehzâdeyi tahta çıkarıp onu ve devletini kontrol altında tutmak istemekteydi.

İl Arslan vefat ettikten sonra Sultan Şah'ın hızlıca tahta çıkarıldıktan sonra Tekiş'in üzerine ordu gönderilmesi onu diğer devletlerden destek arayışına itmiştir. Bu desteği de Karahıtaylar'dan bulmuştur. Nitekim başka bir devletten aldığı bu destekle tahtı ele geçirmeyi başarmıştır. Tahttan uzaklaşan Sultan Şah da vefatına kadar diğer devletlerden ağabeyine karşı destek arayışına girmişti. Bu bakımdan ilk olarak Gurlularla temasa geçmişti. Gur hükümdarı Gıyâseddin Muhammed için bu durum siyasi çıkarlarına uygundu. Nitekim kendisine sığınan bir şehzâde söz konusuydu ve onu devletine karşı kullanabilecekti²⁴¹. Tekiş, Sultan Şah'ın kendisine teslim edilmesine dair talebini elçisi aracılığı ile Gıyâseddin Muhammed'e ilettiğinde aldığı şu cevap taht mücadelesinde diğer devletlerin olaylar merkezine girecek kadar katılabildiğini göstermesi bakımından önemlidir:

“Alâaddin'e diyeceksin ki, Sultansah'ın ülkeyi tahrip ettiğine ve oralara hükümler olmak istediğine dâir sözüne gelince, yemin ederim ki, o bir melik oğlu meliktir. Yüce bir himmete sahiptir. Eğer hükümdar olmak istiyorsa, onun durumundaki herkes aynı şeyi ister. İşlerini çekip çeviren, hadiseleri sevk ve idare eden biri vardır, onu lâıyk olana vereceksin. O bana iltica etti. Onun topraklarından ayrılman ve babasının miras bıraktığı şeylerden, para ve emlakden onun payını vermen gerekir. Ben ikinize de dostluk ve sevgi yemini ediyorum. Hârezm'de benim adıma hutbe okutur, kardeşim Şihâbeddin'i de kız kardeşinle evlendirirsin.”²⁴²

Sultan Şah'ın destek arayışına giriştiği diğer bir devlet de Karahıtaylardı²⁴³. Halbuki Tekiş onlardan aldığı destekle tahta çıkmıştı. Bu durumda açıkça görülüyor ki şehzâdeler iktidar mücadelesindeyken diğer devletlerin onlara verdiği destek konusundaki durumları tamamen değişti. Çıkarlarına göre önce destek

²⁴¹ Gürbüz, “Hârizmşahlar”, s. 411.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XI, s. 308.

²⁴³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 266.

verdiklerinden daha sonra desteklerini çekebilirlerdi. Meseleye Tekiş açısından baktığımızda da tahta çıkış sürecinde Karahıtaylar'dan aldığı destek nedeniyle bu devletle daima anlayış birliği içerisinde kalamamıştı. Üstündeki Karahıtay baskısını kırabilmek için tahta çıkış sürecinde desteğini aldığı bu devletle düşman olmaktan çekinmemiştir.

Tâceddin Ali Şah uzunca bir dönem Sultan Muhammed'e sadık kaldığı halde onun akıbetinin belirsiz olduğu kısa dönemde tahta sahip olma konusunda tavrını değiştirmiş fakat bu girişiminde başarısız olmuştu. Bu durumda o da Gurlulara sığınmıştı. Fakat Gur Sultanı onu Sultan Muhammed'e geri teslim etmeye niyet edince Tâceddin Ali Şah da Gur Sultanı'nı ortadan kaldıran suikastı organize etmiştir²⁴⁴. Bu durum tahta çıkmayı amaçlayan bir şehzâdenin başka bir devlete aynı zamanda zarar da verebileceğini göstermektedir. Aynı zamanda bir şehzâde taht mücadelesine giriştiğinde diğer devletlerden talep ettiği her desteği bulamayacağını ortaya koymaktadır. Çünkü söz konusu devletler tahta çıkan kişiyi karşılıklarına almak yerine onun iktidarına rakip olan şehzâdeyi kendisine teslim etmeyi de çıkarlarına görebilirdi. Her halükârda şehzâdelerin ikbâli için diğer devletler önemli bir güç odağıydı.

Moğollar da son dönem Hârizmşah şehzâdeleri arasındaki iktidar mücadelesinde hepsini ortadan kaldırmak niyetiyle hareket ederek belirleyici bir rol oynamışlardır. Nitekim Sultan Muhammed vefat ettikten sonra devletin emîrleri ve komutanlarının bir kısmından önemli destek gören eski veliaht şehzâde Uzlak Şah'ı ve kardeşi Ak Sultan'ı öldürmeleri, Hârizmşahlar Devleti'nin başına Celaladdin'in geçebilmesinde önemli bir tesir göstermiştir. Yalnızca Uzlak Şah ve Ak Sultan değil Celâleddin'den sonra yaşça en büyük şehzâde olan Rükneddin Gur Sançtı'yı da öldürmeleri tahta çıkma konusunda Celâleddin ve Gıyâseddin Pir Şah'ı baş başa bırakmıştı. Devletin önemli üç şehzâdesinin katledildiği bir ortamda da hayatta kalan diğer emîrlerin, komutanların ve halkın desteği Celâleddin etrafında toplanmış neticede Gıyâseddin Pir Şah da ağabeyi Celâleddin'e itaat etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Gıyâseddin Pir Şah, itaat ettikten bir süre sonra Sultan Celâleddin'le arası bozulmuştu. Celâleddin'in kendisini öldüreceğinden korkan Gıyâseddin Pir Şah, ağabeyine karşı bir takım müttefik arayışlarını girişmişti. Bu kapsamda önce

²⁴⁴ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 178,194-195.

Abbasîlerle sonra da Batınîlerden destek arayışına girişmişti²⁴⁵. Fakat istediği ölçüde büyük bir destek bulamamıştır.

Sonuç olarak taht mücadelesi söz konusu olduğunda çevredeki devletlerin de çıkarlarına olan bu durumu sonuna kadar kullanmaya çalıştıkları görülmektedir. Moğollar ise bu konuda farklı bir noktadadır. Onlar taraf olmaktan ziyade bütün şehzâdelerin ortadan kaldırılmasına yönelik bir siyaset izlemişlerdir. Fakat aynı anda bunun mümkün olmaması nedeniyle, böyle bir anlayışla hareket etmemelerine rağmen, Celaladdin'in Hârizmşahların tahtına çıkması konusunda önu açılmıştır. Bütün örneklerden yola çıkarak belirtilmelidir ki diğer devletler verdikleri kararlarla şehzâdeler arasındaki güç mücadelesinde belirleyici bir role sahip olabilmektedirler.

2.2.8. Halk

Şehzâdelerin ikbâli açısından en önemli güç odaklarından bir tanesi de halktır. Bir şehzâdeyi desteklemeleri ya da karşıt olmaları söz konusu şehzâdenin tahta çıkış sürecinde son derece kritikti. Halkın desteğini alan şehzâde çok hızlı kabul ve destek görüyordu.

Halkın desteğinin önemini gösteren ilk somut örnekler, Tekiş ile Sultan Şah arasındaki taht mücadelesinde karşımıza çıkmaktadır. Sultan Şah, her ne kadar annesinin desteğiyle küçük yaşına rağmen tahta çıkarılmış olsa da Tekiş, Karahıytaylardan aldığı destekle Gürgenç'e gelerek tahtını ele geçirmeyi başarmıştı. Bu olay Hârizm askerileri ve halkı tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı²⁴⁶. Karahıytaylar'dan destek almadan önce Tekiş'in üzerine ordusunu yollayan Terken Hatun, başşehirde direniş göstermeden oğlunu alarak kaçmıştır. Herhangi bir savunma tedbiri almamasında Tekiş'in ordusunun Karahıytay destekli olmasının yanında Gürgenç halkının olası savunmaya yeterli destek vermeyeceğini düşünmesi de etkili olması muhtemeldir. Çünkü halk Tekiş'in gelişini memnuniyetle karşılamıştı.

Tekiş ile kardeşi arasındaki mücadele sürecinde halkın desteğinin genel olarak Tekiş'ten taraf olduğunu söylemek mümkündür. Bu desteği gösteren olaylar yalnızca

²⁴⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 392-93; Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 88.

²⁴⁶ Kafesoğlu, *Harezemşahlar Tarihi*, s. 84.

anlatılan bu ilk olayla sınırlı değildir. Dikkat çekici bir nokta da Terken Hatun'un, Hârizm'den ayrıldıktan sonra yanına gittikleri Müeyyed Ay – Aba'yı Tekiş'e saldırmaya ikna etmek için halkın desteğinin kendilerinden taraf olduğunu belirtmesiydi²⁴⁷. Bu iddiaya inanıp Hârizm'e yürüyen Müeyyed Ay – Aba ağır bir yenilgi alarak canından olmuştu. Onun Tekiş'e saldırmaya ikna eden nedenlerden bir tanesinin de halk desteğinin Sultan Şah'tan taraf olduğuna inanmasıdır. Bu açıdan iktidar mücadelesinde halkın desteğinin oldukça önemli olduğunu ifade edebiliriz.

Tekiş'in tahta çıkış sürecinde destek aldığı Karahıtaylarla bir süre sonra arasının bozulması Sultan Şah için bu güçlü devletle müttefik olup Hârizm'e yürüyebilmek açısından uygun ortamı oluşturmuştu. Karahıtaylar'ı böyle bir harekete ikna edebilmek için kullandığı temel söylem de Hârizm halkının ve askerlerinin kendisine duyduğu saygı ve sevgiydi. Böyle bir sevginin mevcudiyetine inanan Karahıtaylılar Fuma komutasında büyük bir orduyu Sultan Şah'a destek olarak verdiler. Tekiş ise onlara karşı savaş hazırlıkları yapıyordu. Fuma şehrin kapısına kadar yürüdükten sonra pişman olarak geri dönmüştür. Onun geri dönmesiyle ilgili Cüveynî'nin verdiği bilgi konumuz açısından oldukça dikkate değerdir: “Harezmliler'in Sultan Şah'ı sevmediklerini anladı. Bu işe girmekten pişman oldu ve geri dönmeye karar verdi”. Bu noktada üstünde ayrıca durulması gereken bir nokta vardır ki o da Tekiş'in Fuma tarafından desteklenen orduyu karşılamak için hazırlık yapmasıdır. Bu onun şehirde tutunabileceğine ve mağlup olmayacağına yönelik bir düşüncesi olduğunu gösterir. Sultan Şah, Hârizm tahtındayken benzer şekilde Tekiş, Fuma desteğiyle Hârizm'e yürüdüğünde o savaşmayı göze alamamıştı. Bu iki tavır arasındaki farkın temel kaynağı da tam olarak da bir tarafın halk tarafından desteklenip diğer tarafın desteklenmemesiyle alakalıdır ki Fuma'nın buna vurgu yaparak geri çekilmesi önemlidir. Sultan Şah, 1186-1187 yılında Tekiş'in Horasan'a yürümesini fırsat bilerek tekrar Hârizm'e girmeye çaltıysa da “Harezmliler'in izin vermemeleri” nedeniyle yine geri dönmek zorunda kalmıştır²⁴⁸.

Rükneddin Gursançtı, Isfahan'da bulunmadığı bir sırada askerlerinin yağma olaylarına karışması nedeniyle şehir halkıyla aralarında büyük çatışmalar ve kavgalar meydana gelmişti. Gursançtı bu olay nedeniyle şehre girmek istememiş ve Rey'e

²⁴⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 265.

²⁴⁸ a.g.e., ss. 266-68.

gitmiştir²⁴⁹. Bu örnek şehir halkının desteğini kaybeden bir şehzâdenin o şehirde tutunmakta çok zorlanacağını göstermektedir.

2.3. ŞEHZÂDELERİN EĞİTİMİ

Kaynaklarımızda herhangi bir Hârizmşah şehzâdesinin aldığı eğitimle ilgili detaylar mevcut değildir. Fakat elimizdeki diğer bilgiler her şehzâdenin iyi bir eğitim almasının amaçlandığına dair işaretler sunmaktadır.

Öncelikle belirtmelidir ki olan Hârizmşahlar Devleti, hakimiyeti altına aldığı bölge ve nüfuz alanı bakımından Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasçısıdır ve bu devletin yıkılışıyla birlikte ortaya çıkan boşluğu doldurmuştur. Aynı zamanda Hârizmşahlar hanedanının ataları da Büyük Selçuklu Devleti'nde üst düzey vazifelerle görevliydi ve dolayısıyla ilim mirasının yükseldiği önemli şehirler ile alimler onlar için erişilmesi zor olmayan hedeflerdi²⁵⁰. Örneğin, Cüveynî'nin belirttiğine göre hanedana adını da veren Anuştegin, Büyük Selçuklu Devleti'nin üst düzey memurlarından biri olarak en büyük oğlu Kutbeddin Muhammed'i "*yöneticilik ve komutunlağın usul ve adabını öğrensın*"²⁵¹ hedefiyle Merv'de bulunan bir eğitim müessesine yollamıştır. Bu durumu göz önüne aldığımızda Hârizmşahların müstakil bir devlet olduktan sonra da hanedanın büyük atasının ortaya koyduğu tavrı sürdürme konusunda kuvvetli bir irade gösterdiklerini dile getirmek mümkündür. Eldeki diğer veriler de Hârizmşah şehzâdesi olarak dünyaya gelen kişilerin iyi bir eğitim aldıkları konusunda güçlü işaretler taşımaktadır.

Devletin kurucusu Atsız'ın "bilgi ve fazilet bakımından ün" saldığına yönelik bilgi konumuz açısından önemlidir. Çünkü Atsız'ın da babası gibi iyi bir eğitim aldığını göstermektedir. Ayrıca Hârizmşah Atsız'ın çok sayıda Farsça şiir yazdığı da bilinmektedir. Şiir konusunda Atsız'dan sonra gelen Hârizmşahlar hükümdarlarının ve şehzâdelerinin genel bir ilgisi söz konusudur. Bu kapsamda Tekiş, Sultan Şah, Tâceddin Ali Şah, Nâsirüddin Melik Şah, Alâeddin Muhammed ve Celâleddin'e ait

²⁴⁹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 49; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 396.

²⁵⁰ Selçuklularda şehzâdelerin eğitimi için bkz. Nilay Ağırnaslı, "Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, c. 1, sy. 1 (2017), ss. 73-91.

²⁵¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 255.

şiiirlerin varlığı bilinmektedir²⁵². Şiir konusunda hükümdar ve şehzâde boyutunda gösterilen bu yoğun ilgi iyi bir eğitimin sonucu olmalıdır.

Hârizmşahların son dönem şehzâdelerinden Gursançtı'nın aldığı iyi eğitimi gösteren birtakım özellikleri mevcuttu. Bu kapsamda çok güzel bir yazısı vardı. Bir Kur'an istinsah ettiği de bilinmektedir. Şüphesiz bu ilgi alanı ve beceri iyi bir eğitim aldığıının göstergesidir²⁵³.

Hârizmşahların ilk hükümdarı Atsız, Farsça bilip yazdığı gibi²⁵⁴ son hükümdarı Celâleddin de Türkçe konuştuğu halde Farsça da bilirdi²⁵⁵. Hükümdarların dil konusundaki yetkinliği de iyi eğitilmiş olmalarına bir işaret sayılabilir.

Atabegler de şehzâdelerin eğitimiyle hususi olarak ilgilenmekle görevliydi. Şehzâdelerin yanlarına tayin edilmelerindeki temel amaçlardan biri de buydu. Merkezden uzaklaşan şehzâdenin görev yerinde tecrübeli bir devlet adamının gözetiminde yetişmesi, eğitimlerinde hiçbir eksik olmaması amaçlanırdı. Gıyâseddin Pir Şah dönemindeki bir belgede de şehzâdenin eğitimiyle ilgilenmesi amacıyla bir atabeg tayin edileceği bildirilmiştir²⁵⁶. Bu noktada atabeg tayinindeki temel amacın doğrudan şehzâdenin eğitimi olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir.

2.4. ŞEHZÂDELERİN ALDIKLARI GÖREVLER, ÖNEMLİ ŞEHİRLER VE ASKERİ – SİYASİ GÜÇLERİ

2.4.1. Valilik Görevi ve Şehzâdeler için Önemli Şehirler ile Bölgeler

Hârizmşah şehzâdeleri için babaları hayattayken önemli görevler üstlendikleri ve yönetim pratiği kazanmak adına valilik görevi yaptıkları mühim şehirler mevcuttur. Söz konusu şehirler aynı zamanda devletin ticareti, sosyal yaşamı ve askeri hareketliliği açısından önemli şehirlerdir.

²⁵² Osman Gazi Özgüdenli, “Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler / The Persian Poems of Khwârizmshâh Rulers”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, sy. 2 (2016), s. Söz konusu şiirler ve bu konu hakkındaki çalışma için bkz.

²⁵³ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 24.

²⁵⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 255-56.

²⁵⁵ Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, s. 91.

²⁵⁶ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 211.

Şehzâdeler valilik görevi yaptığı önemli şehirlerin başında Cend şehri gelmektedir. Çünkü Hârizmşah taht adaylarının yaşça büyük olanları için burada valilik yapmak bir gelenek haline dönüşmüştür. Bu geleneğin ilk adımı da 1152 yılında Atsız'ın Cend'i fethetmesinden sonra buraya oğlu İl Arslan'ı vali olarak tayin etmesiyle başlamıştı²⁵⁷.

Cend birçok açıdan Hârizmşahlar için önemli bir şehirdi. Öyle ki Orta Siriderya ve Mangışlak civarına yapılan gazalar için üs görevi görmekteydi. Bu bakımdan Hârizmşahlar Devleti için mühim bir uç şehirdi. Söz konusu gazalardaki hedefler gayrimüslim Kıpçaklardı. Ayrıca bu şehir İç Asya'ya yönelik ticari faaliyetler için bir depo görevi görmekteydi. Uzun yolu olan ticari ürünle mevsimsel şartlar ve çeşitli nedenlerle belirli bir süre konaklama ihtiyacı hissettiğinde Cend bu ihtiyacı gidermekteydi²⁵⁸. Bu açıdan çok canlı ve hareketli ticari yaşamının olduğunu söylemek mümkündür.

Hârizmşahların bu şehre atfettiği önem, Cend Fetihnamesi'ne de yansımıştır. Söz konusu fetihnamede “Ummehât-ı buka-ı dünya ve muazzamât-ı sugûr-ı islâm” olarak önemi vurgulanan Cend'e genellikle yaşça en büyük şehzâdeler atanmıştı²⁵⁹. Bu kapsamda yukarıda bahsedildiği üzere şehzâdeliği döneminde Cend'e tayin edilen İl Arslan, tahta geçtiğinde büyük oğlu Tekiş'i, Cend'e vali olarak gönderdi. Aynı şekilde Tekiş de büyük oğlu Melik Şah'ı Cend şehrinde görevlendirmişti.

Melik Şah'ın Cend görevini üstlenmesiyle yakın zamanlarda Tâceddin Ali Şah'a da Barçnılg-kend'in idaresi verilmişti. Bu yıllarda devletin en uç noktası olarak karşımıza çıkan Barçnılg-kend valisi Tâceddin Ali Şah'dan gayrimüslim unsurlara karşı oldukça dikkatli olması ve Hârizm topraklarına yapılacak baskınlarını engellemek için istihbarat faaliyetlerini özenle sürdürmesi istenmiştir. Barçnılg-kend ileri uç olarak Hârizm'in güvenliğinin başladığı yer olarak görülmüş ve olası saldırıların başlamadan bitirilebilmesi adına bu kentin valisine önemli misyonlar

²⁵⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 61.

²⁵⁸ Abdülkerim Özaydın, “Cend”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 244-246., 1993, c. VII, s. 360.

²⁵⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 60-61.

yüklenmiştir²⁶⁰. Tâceddin Ali Şah'ın bundan sonra valilik vazifesi yaptığı yerler de Dihistan ve Cürcân bölgeleriydi²⁶¹.

Horasan idaresinin Hârizmlilerin eline geçmesinden sonra Cend'e atfedilen bu önem Horasan'a geçmişti. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere Melik Şah, Cend'deki görevinden Horasan idaresiyle görevlendirilmişti. Tekiş dönemi şehzâdelerinden yaşça en büyüğü veliaht Melik Şah vefat ettiğinde de Horasan yönetiminin Melik Şah'ın çocuklarında kalmasına izin verilmemiş ve yeni veliaht Kutbeddin Muhammed'in idaresine verilmiştir. O, tahta çıktığında da devletin merkezinden sonra en önemli ikinci bölgesi olan Horasan'da herhangi bir idarî boşluk oluşmaması adına Irak-ı Acem bölgesinde valilik görevini sürdüren Tâceddin Ali Şah'ın derhal Horasan'a gelmesini ve idaresini eline almasını emretmiştir²⁶². Bir süre sonra bölgeye yapılan Gur saldırısı sonucunda Tâceddin Ali Şah'da yakalanmıştı. Esareten kurtulduğunda ise tekrar Horasan'a atanmadı. Daha sonraları bu bölgenin, Mâzenderan ve Hârizm ile Sultan Muhammed'in şehzâdelerinden Uzlak Şah'a verildiği bilinmektedir. Devletin en önemli bölgelerinin ona verilmesinde hiç şüphesiz Terken Hatun'un etkisi söz konusuydu²⁶³. Moğolların gelişinden önce devletin veliahtı ve en gözde şehzâdesine Horasan'ın verilmesi oldukça olağan bir durumdur.

Devletin şehzâdeler eliyle merkezi iradesi altına tutmak istediği diğer bir bölge de Irak-ı Acem bölgesiydi. Bu bölge de II. Tuğrul'un Hârizmşahlar tarafından öldürülmesinden sonra Irak Selçukluları ortadan kalkmış ve Tekiş Irak tahtına oturmuştu. Bu bölgeyi 1194 yılında kendisini temsilen Rey merkez olmak üzere şehzâdesi Yunus Han'a vermişti²⁶⁴. Sultan Tekiş çekildikten sonra ortaya çıkan birtakım karışıklıklar nedeniyle Irak-ı Acem bölgesinde kontrol kaybedildiyse de 1196 yılında sağlandı. Bölge yine Yunus Han'a verildi bu defa ikâmet edeceği şehir Hamedan olarak belirlenmişti²⁶⁵. Fakat Yunus Han'ın gözünde ortaya çıkan rahatsızlık ve hekimlerin çare bulamaması nedeniyle görevini sürdürmesi mümkün olamamıştı.

²⁶⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 92-94; Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 164; Tâceddin Ali Şah'ın atama menşuru için bkz. Bahâü'ddin Muhammed b. Müeyyedi'l-Bağdadî, *Et-Tevessül ile 't-Teressül*, ss. 38-43.

²⁶¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 106-7.

²⁶² a.g.e., s. 147.

²⁶³ a.g.e., s. 210; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, s. 20.

²⁶⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 275.

²⁶⁵ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, ss. 355-56.

O, merkeze dönünce yine 1196 yılı içerisinde Tekiş, bölgeye Isfahan merkez olmak üzere torunu Erbüz Han'ı atayarak bu önemli bölgenin hanedan eliyle yönetilmesi konusunda özenini sürdürmüştü²⁶⁶. Bu durum Yunus Han'ın atabegi Mayancuk'un isyanı ile değişmişti. Onun ilk hamlelerinden bir tanesi Erbüz Han'ı Isfahan'dan çıkarmış ve Irak-ı Acem'de kısa süreli hâkimiyet sağladıysa da bu uzun sürmedi. 1198 yılında tekrar kontrol altına alınan bölgeye Melik Tâceddin Ali Şah atandı²⁶⁷. Irak-ı Acem bölgesinin idaresinin şehzâdeler aracılığıyla sürdürülmesi geleneği Sultan Muhammed döneminde de devam etti. Bölgeye 1217 yılında Sultan Muhammed'in ikinci büyük oğlu Rükneddin Gursançtı atanmıştır²⁶⁸. Onun Moğollar tarafından öldürülmesinden sonra da bölgeye kardeşi Gıyâseddin Pir Şah hâkim olmuştur²⁶⁹.

Pir Şah, yukarıda belirtildiği üzere Irak-ı Acem bölgesinin yönetimini eline almadan önce ise Kirman'da görevlendirilmişti ancak babasının vefatına yakın tarihlerde bölgeye gidebilmiştir. Çok kısa süre sonra da Irak bölgesine gidince Kirman yönetimini Barak Hâcib eline almıştır.

Şehzâdelerin yönetimine verilen bölgelerle ilgili en dikkat çekici olanlardan bir tanesi de Celâleddin'e verilen bölgelerdir. Horasan, yönetimi Uzlak Şah'a, Irak-ı Acem bölgesi Gursançtı'ya verilirken ona merkezden oldukça uzakta kalan Gazne merkez olmak üzere Bâmiyân, Gur, Bust ve Hindistan sınırına kadar olan bölge verilmişti. Annesinin Hintli bir cariye olması nedeniyle bölgede ilişkileri olması bu tayinin bir nedeni olabileceği gibi Terken Hatun'un etkisiyle ekber şehzâdeyi merkezden olabildiğince uzak tutmak niyeti de olabilir. Fakat Sultan Muhammed, söz konusu bölgeyi ona verdiği halde yanından ayrılmasına izin vermemiştir²⁷⁰.

Şehzâdelerin görev aldıkları önemli şehirler ve bölgelerin yanında başşehir Gürgüneç'ten de bu konu kapsamında bahsetmek gerekmektedir²⁷¹. Zira şehzâdeler, valilik görevine tayin edilmeden önce merkezde kalarak devlet işleyişine şahit oluyorlardı. Ayrıca bürokrasinin de merkezi burası olduğu için pek çok konuyu

²⁶⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 277.

²⁶⁷ a.g.e., s. 281.

²⁶⁸ a.g.e., ss. 318, 395.

²⁶⁹ Necip Âsım, *Celâlüttin Harezemşah*, ss. 50-51.

²⁷⁰ a.g.e., s. 23.

²⁷¹ Gürgenç için bkz. Abdulla Orazsahedov, "Türk-İslâm Şehri Gürgenç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 29, sy. 1 (2020), ss. 331-59.

gözlemle fırsatı buluyorlardı. Tus civarında buluna Radekan Otlığı'nın ise Tekiş'in Sultan Şah ile anlaştıktan sonra tahta geçtiği yer olması bakımından sembolik değere sahip olduğunu söylemek gerekmektedir²⁷².

Hârizmşahlar'da şehzâdelerin valilik göreviyle tayin oldukları bölgelere baktığımızda devletin şehzâdeler aracılığıyla merkezî idaresini ülkenin her köşesine yaymaya çalıştığını söylemek mümkündür. Bu şekilde önemli şehirler ve bölgeler hanedanın iradesi altında kalmaya devam ederken hanedan dışı unsurların isyan etmesine karşılık bir tedbir de alındığı söylenebilir.

2.4.2. Ordu Komutanlığı Görevi ve Askeri Güçleri

Hârizmşah şehzâdelerinin kendilerine bağlı bir askeri gücü mevcuttu. Bu güçle hükümdarın verdiği emirleri yerine getiriyor ve gerektiğinde savunma için kullanıyorlardı. Şehzâdelerin askeri gücünün devletin genişleyip güçlenmesine paralel olarak büyüdüğünü söylemek mümkündür.

Kaynaklarımızda şehzâdelerin askeri gücüyle ilgili ilk örnek İl Arslan'ın şehzâdelik dönemiyle ilgilidir. Atsız, 1152 yılında Cend'i fethettikten sonra Amûye'ye yönelmişti. Hedefi savaş ve kayıp yaşamadan bu noktayı almaktı. Bu niyeti Amûye kalesinde görevli komutanın direnişi ile karşılaşmıştı. Atsız'da o sırada Oğuzlar'ın elinde esir bulunan Sencer'in içinde bulunduğu durumdan da faydalanmak istiyordu ve Sultan'dan burayı kendisine vermesini istedi. Sencer ise ancak oğlu İl Arslan komutasındaki orduyu kendisine yardıma yollarsa teklifini kabul edeceğini belirtti. Atsız bu teklife karşılık şehzâdesini göndermemiş olsa da bu durum, Sultan Sencer nazarında İl Arslan ve komutasındaki ordunun kendisini kurtarabileceğine yönelik bir düşüncesi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum İl Arslan'ın hatırı sayılır bir askeri güce sahip olduğunu ve babasından emir gelmesi halinde bir komutan olarak önemli vazifeler üstlenebileceğini göstermektedir²⁷³.

Sultan Sencer'in esareti nedeniyle yerine geçirilen Mahmûd Han da Atsız'dan Oğuzlara karşı yardım istemesi üzerine Hârizmşah da gerekli hazırlıkları yapabilmek

²⁷² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 270; Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, ss. 70-73.

²⁷³ Mazlumi, *Cami 'ü't-Tevarih 'te Harezmsah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 42.

adına Şehristane'ye gitmişti. Hârizm'den ayrılırken yanına oğlu İl Arslan'ı da almıştı. Yanına İl Arslan'ı almış olması önemlidir. Hârizm ordusunda aynı zamanda bir komutan olan şehzâdenin hükümdarla birlikte askeri faaliyetlerde yer aldığı görülmektedir. Atsız bu şekilde kendisinin olası ölümüne karşı da tedbir almış oluyordu. Hârizm dışındaki ordu yine bir hanedan mensubunun kontrolünde kalabilecekti²⁷⁴.

İl Arslan vefat ettiğinde Terken Hatun'un etkisiyle Sultan Şah tahta çıkarıldıktan sonra Tekiş, Gürgenç'e çağırılmıştı. Bu durumun kendisini ortadan kaldırmaya yönelik bir davet olduğunu düşünen Tekiş, Cend'de kalmaya devam etmişti. Bunun üzerine de Terken Hatun tarafından üzerine ordu yollanınca kaçmak zorunda kalmıştır. Bu durum Tekiş'in bir şehzâde olarak Cend'de sahip olduğu askeri kuvvet tek başına taht mücadelesine giremeyecek kadar az olduğunu göstermektedir. Nitekim Karahıtaylar'dan aldığı destek sayesinde tahtı ele geçirebilmiştir. Tekiş, Hârizm'e hâkim olduğunda oradan ayrılmak zorunda kalan Sultan Şah'ın yanında 3-4 bin kişiden oluşan birlik olduğu belirtilmektedir²⁷⁵. Bu sayı devletin sahip olduğu ana ordunun haricinde bir şehzâdenin hususi askeri gücü hakkında fikir vermektedir. Sultan Şah'ın şehzâde olarak yanında olan kuvvetin niceliğinin devletin en güçlü olduğu dönemde nereye kadar ulaşabildiğini görebilmek açısından Moğol İstilasları sırasında Şehzâde Rükneddin Gursançtı'nın 30 bin kişilik bir kuvvetle²⁷⁶ babasını karşılayarak Irak-ı Acem'e davet etmesi dikkate değerdir. Devletin gücü nispetinde şehzâdelerin askeri kuvveti hem nicelik hem de nitelik açısından arttığı açıkça görülmektedir.

Şehzâdelerin askeri güçleri açısından Yunus Han'ın Irak-ı Acem'deki faaliyetleri dikkat çekicidir. Atabegi ile Irak-ı Acem'in yönetimiyle görevlendirilen Yunus Han, babası Tekiş bölgeden ayrıldığında bir takım devlete karşı gelişen bazı saldırılarla uğraşmak durumunda kalmıştı. Bu saldırılardan bir tanesi de Kutluğ İnanç'ın isyanıydı. Yunus Han ile Atabeg Mayancuk bu isyanı bastırmak adına askeri güç kullanmışlardı. Bu kapsamda "intizam ve nizam" sahibi olduğu belirtilen bir ordu ile Kutluğ İnanç'ı kuvvetleriyle beraber Bağdat'a doğru çekilmeye zorladılar. Fakat

²⁷⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 262.

²⁷⁵ Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, s. 28.

²⁷⁶ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 179; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 280-81.

Yunus Han onu takip etmeye devam etti. Nitekim onu yakaladı ve bozguna uğrattı. Kutluğ İnanç ve kuvvetleri, malzemelerini ve ağırlıklarını bırakarak kaçtılar²⁷⁷. Bu durum Yunus Han'ın askeri bakımdan isyancı bir emîrle mücadele etmeye yetecek kadar güce sahip olduğunu gösteriyordu fakat aynı emîr Kutluğ İnanç doğrudan Halife'nin Veziri Müeyyidüddin Kassab ile anlaşıp birlikte tekrar Irak-ı Acem topraklarına yürüdüklerinde Yunus Han'ın elindeki kuvvetler onları karşılamak için yetersiz kalmıştı. Bu nedenle önce Hamedan'ı sonra Rey'i kaybettikten sonra Cürcân'a kadar çekilmek mecburiyetinde kaldılar²⁷⁸. Bu durum Yunus Han'ın askeri kuvvetinin sınırlarını göstermektedir. Nitekim bu kuvvet bir emîr ile tek başına mücadele edebiliyorken Abbasîler gibi daha büyük bir siyasi yapı tarafından askeri olarak desteklendiğinde yetersiz kalıyordu.

Şehzâdeler gereken durumlarda hükümdarın emri doğrultusunda öncü kuvvetlerin komutanı olarak görev yapabilmekteydi. Tekiş döneminde Kadir Buku'ya karşı düzenlenen bir seferde Melik Kutbeddin Muhammed öncü kuvvetlerin başında hızla ilerleyerek Kadir Buku ile savaşa tutuştu. Mağlup olan Kadir Buku kaçtıysa da Kutbeddin Muhammed tarafından yakalandı ve zincirlenerek babasına teslim edildi²⁷⁹.

Melik Kutbeddin, ordu komutanı olarak farklı bir seferde de karşımıza çıkmaktadır. Batınîlerin elinden Arslan Güşay Kalesi alındıktan sonra onlar da misilleme olarak Tekiş'in Nizamü'l-Mülk'ü öldürdüler. Bu olay Tekiş'i oldukça öfkelenmişti ve oğluna önden giderek orduyu düzene koyma emri verdi. Oldukça kalabalık bir ordu toplayan Kutbeddin Muhammed Turşiz'de Batınîleri dört ay süresince kuşattı, şehrin etrafındaki oldukça derin hendekleri kapattı²⁸⁰.

Şehzâdeler yalnızca öncü kuvvet olarak değil kimi zamanlarda da hükümdarın ordusunun sağ veya sol kanadını idare edebiliyorlardı. Nitekim Sultan Muhammed, Moğol birlikleriyle ilk kez karşılaştığında ordunun merkezi çökmek üzereyken sağ kanadı komuta eden Celâleddin'in desteğiyle savaşı kaybetmekten kurtulmuştur.

²⁷⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, s. 346.

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, 1987, c. XII, s. 100.

²⁷⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 278-79.

²⁸⁰ a.g.e., s. 382.

Celâleddin şehzâdelik döneminde komutanlık becerisi ve stratejisi açısından ön plana çıkmıştı. Nitekim Moğolların Hârizmşahlar'a saldırılarının başlamasından hemen önce alınacak tedbirlerin konuşulduğu savaş meclisinde en kararlı ve cesur öneriler ondan gelmişti. Onun düşmanı meydan savaşında karşılama fikri yerine uygulanan savunma tedbirleri kısa sürede başarısızlığa uğramıştı²⁸¹.

Sultan Muhammed'in ordusunun çoğu Kanglı-Kıpçak Türk unsurlardan meydana gelmekteydi²⁸². Esasen bu durum Tekiş'in Terken Hatun'dan sonra yaptığı evlilikten itibaren Hârizm ordusunun genel yapısıydı. Bu durum şehzâdelerin elindeki kuvvetlerin yapısı hakkında da fikir verebilir. Tekiş'e kadar paralı askerler ile valilik yaptıkları bölgelerdeki yerel askerlerden oluşan şehzâde ordularının, Kanglı-Kıpçak unsurlarının yoğun olarak katılımından sonra bu unsurları da içermeye başladığı düşünülebilir.

2.4.3. Naiplik – Sultana Vekalet Görevi

Hârizmşahlar'da şehzâdelere düşen önemli vazifelerden bir tanesi de çeşitli durumlarda hükümdara vekalet etmektir. Özellikle Hârizmşah sefere çıkacağı zaman şehzâdelerinden bir tanesini yerine naip olarak bırakması ya da kendisini temsilen bir göreve göndermesi bu kapsamda karşılaşılan durumlardandır.

Hârizmşahlar Devleti'nin kurucusu Atsız da babası Kudbeddin Muhammed hayattayken benzer vazifeler üstlenmişti. Sultan Berkyaruk'un talimatıyla Horasan valisi olarak görevlendirdiği Habeşî b. Altuntak, Hârizm'in idaresini fiili olarak elinde tutan Ekinci'den aldı ve 1097 yılında buranın yönetimini Kudbeddin Muhammed'e verdi. Hârizmşah unvanını da alan Kudbeddin Muhammed, 1128 yılındaki vefatına kadar Hârizm valiliği vazifesini yürüttü²⁸³. Bu süre zarfında Sultan Sencer'in sarayına bir yıl kendisi bir yıl da oğlu Atsız'ı göndermiştir²⁸⁴. Babasına vekaleten Sultan Sencer'in sarayına giden Atsız babası gittiğinde de Hârizmşah'ın yerine valilik görevini üstlenmekteydi. Nitekim Kudbeddin Muhammed'in ölümünden bir sene evvel Büyük Selçuklu sarayına döndüğü ve oğlu Atsız'ı yerine bıraktığı

²⁸¹ a.g.e., s. 323.

²⁸² a.g.e., s. 324.

²⁸³ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 228-231., 1997, c. XVI, s. 228.

²⁸⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 255.

kaydedilmiştir²⁸⁵. Sultan Sencer'in sarayına gidilmesi durumu bir açıdan da Büyük Selçuklu Sultanı'nın Hârizm bölgesindeki hakimiyetine yönelik bir tedbir olarak da görülebilir. Öyle ki baba ya da oğuldan birinin sürekli Sencer'in yanında ve kontrolünde olduğu sürece Hârizm bölgesinde her ne kadar sadık olduğu düşünülen bir Hârizmşah varsa da Selçuklu iktidarına karşı bir hareket yapılmasının önüne geçilmiştir. Bir başka açıdan da Kudbeddin Muhammed ve oğlu Atsız düzenli olarak Sultan Sencer'in yanına giderek onun aleyhine bir iş yapmayacaklarını göstermiştir.

Babasının vekili olarak Sultan Sencer'in sarayına giden Atsız, kendisi başa geçtikten sonra da ihtiyaç duyduğunda kendi yerine şehzâdesini vekil olarak bırakmıştır. Öyle ki Oğuz İstilasası'nın ortaya çıkardığı bu atmosfer aynı zamanda Atsız'a geniş bir hareket imkânı ve elverişli bir siyasi ortam oluşturuyordu. Askeri açıdan daha aktif olmak mecburiyetindeydi. Bunun bir yansıması olarak da şehzâdelere düşen görevlerinde bu dönemde arttığını söyleyebiliriz.

Sultan Sencer, Oğuzların elinde esirken onun yerine kız kardeşinin oğlu Mahmûd çıkarılmıştı. Oğuzların, Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerini sarstığı bu dönemde Sultan Sencer'i esir etmekle yetinmeyip yerine tahta çıkarılan Mahmûd'a da büyük bir baskı uyguluyorlardı. Mahmûd, bu baskısının hafifletilmesi hususunda Atsız'dan yardım talep etmek mecburiyetinde kaldı. Atsız yardım çağrısının gereğini yerine getirebilmek adına yapacağı hazırlıklar için İl Arslan'ı yanına alarak Hârizm'den çıkarak Şehristane'ye doğru yöneldi. Hıtay Han'ı ise Hârizm'de kendisinin naibi olarak bıraktı²⁸⁶.

Atsız'ın şehzâdelerinden birisini başşehirde bırakırken birini de yanına alması dikkat çekicidir. Kendisinin ve yanındaki şehzâdenin öldürülmesi ihtimaline karşın Hârizm'de şehzâdelerinden bir tanesi bulunmuş olacaktı ve devletin merkezinde hanedanın devamı temin edilecekti.

Devletin merkezinde şehzâdelerin bırakılması devam ettiği gibi sınırlar genişledikçe şehzâdeler eyaletlere ve bölgelere vali sıfatıyla tayin edilmeye başlamıştır. Esasen bu görev yerlerinde de hükümdarın naibi sıfatıyla hareket ediyorlardı. Onlara karşı gösterilen düşmanca tavır bizzat hükümdar tarafından

²⁸⁵ Mazlumi, *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, s. 42.

²⁸⁶ Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, ss. 68-69.

karşılık bulduğu gibi alınan kararları da hükümdar adına alıyorlardı. Bu bakımdan esasen merkeze naip olarak bırakılmak dışında şehzâdenin hükümdardan aldığı her görevi yine onun adına icra ettiğini belirtmek gerekmektedir.

2.4.4. Şehzâdelerin Siyasi Güçleri

Hârizmşahlar'da şehzâdelerin siyasi açıdan güçlerini devletin ve hükümdarın gücü nispetinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Devlet güçlendikçe onların yönetimine bırakılan topraklarda büyümüştür. Önceleri Cend, Barçınlîg-kend gibi şehirlerde görev yapıyorlarken Irak-Acem ve Horasan gibi büyük bölgelerin yönetimine tayin edilmeye başlanmışlardır.

Şehzâdelerin güçlerinin arttırılmalarına yönelik ihtiyaçlar özellikle Tekiş zamanında görülmüştür. Bunun temel nedeni de Horasan bölgesinde Sultan Şah ile Tekiş'in şehzâdesi Melik Şah arasındaki çatışmalardır. Bu durum, devletin elinde bulunan büyük bölgelerdeki hâkimiyetinin devam edebilmesi için o bölgelere tayin edilen şehzâdelerin de güçlü ve siyasi açıdan yetkili olmaları gerektiğini göstermiştir. Nitekim Sultan Şah öldükten sonra da Horasan bölgesinde Merv'e Melik Şah'ı, Nişâbûr'a Kutbeddin Muhammed'i atadıktan sonra şehzâdelerinin yetkilerini arttırmıştır²⁸⁷.

Şehzâdelerin siyasi güçlerinin hükümdarın gücüyle birlikte arttığını göstermesi bakımından bir diğer örnek de Sultan Muhammed döneminde hükümdarın dünyada kendini konumlandığı nokta ile bunun şehzâdelere yansımaysıydı. Zira Sultan Muhammed, kendine İskender-i Sanî ile Sultan Sencer lâkaplarını almış ve kendini "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak nitelendirmiştir. Ayrıca "Zülkarneyn Nevbeti" denilen klasik nevbetin dışında bir nevbet sistemini hayata geçirmişti. Klasik olarak devam eden günde beş defa namaz vakitlerinde çalınan nevbet sisteminin ise şehzâdelerin sarayında çalınmasını emretmişti²⁸⁸. Bu durumda Sulta Muhammed, büyük bölgelere hükümdar olarak atadığı oğullarının üstünde daha da bir üst konuma kendisini koymaktaydı. Oğulları ülkelerin sultanyken o kendini cihan sultanı olarak

²⁸⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 273.

²⁸⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, s. 206.

görmekteydi²⁸⁹. Nitekim onun şehzâdelerinin sultan unvanını da kullanması bu durumla alâkalıdır.

2.5. ŞEHZÂDELİK DÖNEMİNDE KULLANILAN UNVAN VE LAKAPLAR

Hârizmşahlar'da tahta çıkan hükümdarların kullandığı birçok unvan ve lakap mevcuttur. Bunlarla ilgili bilgiler özellikle münşeat mecmuaları ve kendi adlarına bastırdıkları paralardan ulaşılmaktadır.

Melik unvanı şehzâdeler tarafından kullanılan bir unvandır fakat Hârizmşahlar Devleti'nde bu unvan askeri rütbe olarak da kabul görmüştür²⁹⁰. Han ve şah unvanlarının şehzâdelik döneminde de kullanıldığını söylemek mümkündür. Dikkat çekici bir nokta olarak ilk defa Hârizmşahlar'da sultan unvanı hanedanın kadın üyeleri tarafından da kullanılmış olduğu belirtilmelidir. Han unvanının da Hârizmşahlar'a mahsus olmak üzere emîrler tarafından kullanılabiliyor olması oldukça dikkat çekicidir²⁹¹. Ayrıca Sultan Muhammed'in yukarıda belirtildiği üzere bütün cihanın sultanı makamına konumlandırmasından²⁹² sonra şehzâdelerinden de sultan unvanını kullanan olmuştur.

Bu unvanları kullanan şehzâdelerden ilki Atsız'ın oğullarından Süleyman Şah'tır. Tekiş'in şehzâdelerinden Melik Şah ve Tâceddin Ali Şah ile torunu Arslan Şah'ın yanında son dönem şehzâdelerden Uzlak Şah ile Kümahî Şah da bu unvanla anılmaktadır. Bu şehzâdelerden hiçbirinin tahta çıkamamalarına rağmen şah unvanı ile anılması konu açısından dikkat çekicidir ve şehzâdeyken bu unvanı kullandığını göstermektedir. Ayrıca Tekiş'in kızının da Şah Hatun olarak anıldığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan “Şah” unvan ve ad olarak Hârizmşah şehzâdeleri ile hanedan mensupları tarafından kullanıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca “Sultanşah” XI. – XII. Yüzyıllar arasında hem Selçuklu hem de Hârizmşahlar hanedanlarında kullanılan bir şehzâde özel adıdır²⁹³.

²⁸⁹ Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”, s. 582.

²⁹⁰ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 174.

²⁹¹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, ss. 195-96.

²⁹² Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”, s. 582.

²⁹³ Osman G. Özgüdenli, “Sultan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 496-497., 2009, c. XXXVII, s. 496.

Şehzâdeler tarafından yoğun olarak kullanılan bir diğer unvan da “Han” unvanıydı. Bu unvanı kullanan şehzâdeler ile ilgili ilk örneğimiz de Atsız’ın oğullarından Hitay Han’dır. Tekiş’in oğlu Yunus Han ve torunu Hindu Han da bu unvanı kullanmıştır. Sultan Muhammed’in kızı Han Sultan göz önünde bulundurulduğunda hanedanın kadın üyeleri tarafından da kullanıldığını söylenebilir. Han unvanının ilk defa Hârizmşahlar’da emîrlere tarafından kullanılması dikkat çekicidir. Nitekim daha sonra Anadolu’nun doğusunda ve güneydoğusu ile Dede Korkut hikâyelerinde bey unvanına denk gelecek şekilde kullanılmıştır²⁹⁴. Anadolu’nun doğusunda görülen bu etki, Hârizmşahlar’da han unvanının şehzâdeler ve emîrlere tarafından kullanıldıktan sonra devletin yıkılmasıyla Anadolu’ya gelen Hârizmlilerin etkisiyle oluştuğunu düşünmek mümkündür.

Şehzâdelerin bu unvanlar dışında Tâceddin, Kutbeddin, Nâsırüddin, Celâleddin, Gıyâseddin ve Rükneddin gibi lakaplar kullanmışlardır.

2.6. ŞEHZÂDELERİN SÜT ANNELERİ

Gıyâseddin Pir Şah döneminde şehzâde annesine hitaben düzenlenen bir evrakta bu konu hakkında oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur. Şehzâdenin annesine, şehzâdenin iyi beslenmesinin önemi vurgulanmaktadır. Bu kapsamda şehzâdeye süt anneleri bulma görevini de yine şehzâdenin annesine vermişlerdir. Ayrıca giderleri için ihtiyacı olan paranın hangi gelirlerle sağlanacağı da belirtilmektedir²⁹⁵.

Bu belge şehzâdelerin bebeklik dönemleri hakkında en net bilgileri vermektedir. Onların bakımı, beslenmesi ve giderlerinin nasıl karşılanacağıyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan şehzâdelerin bakımı ve beslenmesinden sorumlu süt annelerin de varlığı ortaya çıkmaktadır.

Dikkat çekici bir noktada şehzâde annesinin, şehzâdenin bakımı konusunda kendi haline bırakılmamış olmasıdır. Maddi giderlerinin hangi kaynaktan karşılanacağı belirtilirken yapması gerekenler konusunda da talimatlar verilmiştir.

²⁹⁴ Aydın Taneri, “Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM Yayınları. 517-518., 1997, c. XV, s. 517.

²⁹⁵ Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, s. 210.

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti'nin iç dinamiklerinin ve siyasetin merkezindeki unsurların başında şehzâdeler gelmekteydi. Emîrlere, komutanlar, şehzâdelerin anneleri gibi yukarıda incelenen birçok güç odağı şehzâdelerin ikbâllerinde etkiliydi. Esasen bu durum karşılıklıydı, söz konusu kişilerin mevcut hükümdar öldükten sonraki akıbeti de desteklediği şehzâdenin akıbetine bağlıydı.

Şehzâdeler üstlendikleri görevlerle tecrübe sahibi olarak kendilerini taht için hazırlarken aynı zamanda devlet içindeki güç odaklarıyla da temasları, aldıkları görevler sonucunda artış gösteriyordu. Bu vesileyle çevrelerindeki kişiler de şekillenmeye başlıyordu.

Önemli bir nokta olarak belirtilmelidir ki herhangi bir şehzâdenin kişisel gücü, yeteneği, aklı ya da yaşı tek başına tahta çıkmaya asla yeterli değildi. Bu faktörlerde iyi olması ona bir avantaj sağlasa da annesinin kim olduğu, babasıyla ilişkileri ve devlet içinde gördüğü destek, tahtta geleceği olup olmadığını belirleyen unsurlardı. Denilebilir ki bir şehzâde tahta oturana kadar çok katmanlı ve değişken ilişkiler bütününi iyi idare etmiş olmalıydı.

İktidar olmak, iktidarda kalmak ve iktidarı ele geçirmek; şehzâdeler arasındaki münasebetlerin temelini oluşturuyordu. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa iktidar arzusu, onlar arasındaki çatışmaların en temel nedeniydi. Esasen iktidar doğası gereği ortak kabul etmediği için bu konuda herhangi bir hırs taşımayan şehzâde dahi hayatta kalabilmek için mücadele etmek zorundaydı. Zirâ bu konuda hırslı olan rakip şehzâde tahtı ele geçirdiğinde iktidarı için tehdit arz edebilecek diğer şehzâdeleri ortadan kaldıracaktı. Bu konuda diğerlerinin hırslı olmaması iktidarın doğasını ilgilendiren bir durum değildi. Var olmaları dahi tehdit olduğu için iktidar sahibi için ortadan kaldırılmaları gereken hedeflere dönüşebilirlerdi. Hâl böyleyken şehzâde olarak dünyaya gelmiş kişi için iktidar için mücadele etmek, var olmanın da temel şartlarından bir tanesini oluşturuyordu. Her ne kadar tahta geçen bir şehzâde, kardeşlerine görev verip devlet içinde tutması da mümkün olabilse de Tâceddin Ali Şah ile Sultan Muhammed arasındaki ilişkiler bağlamında baktığımızda bu durumun da iktidar kavgasına her an dönüşebileceği açıktır. Tahta çıkan şehzâde, isyan girişiminde bulunmamış bir şehzâdeyi kamuoyu baskısını da göze alarak öldürme

ihtiyacı hissetmese de kendisinin ve oğullarının iktidarını teminat altında tutabilmek için her an dikkatli olmaya mecburdu.

Şehzâdelerin gücü, devletlerinin ve hükümdarlarının gücüyle doğru orantılı olarak artıp azalmaktaydı. Nitekim ilk zamanlarda şehirlerde küçük kuvvetlerle valilik yapan şehzâdeler, devlet büyüdükçe eyaletlerde ve ciddi kuvvetleri komuta ederek valilik yapmaya başlamıştır. Devletin en güçlü olduğu dönemi de en zayıf olduğu hâli de yaşayan son dönem şehzâdeleri bu konuda ön plana çıkmaktadır. Birbirleri arasındaki ilişkiler ve devlet yönetimindeki hedefleri temelden sarsılarak bir anda değişmeye mecbur kalmıştır.

Hârizmşah şehzâdeleri; Hârizm, Horasan, Irak-ı Acem, Cürcân, Mâzenderan, Kirman, Bamiyan ve Hindistan'a varıncaya kadar Türk tarihi açısından çok geniş bir coğrafyada önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu bölgelerdeki siyaset hâkim oldukları dönemde onların iradesiyle şekillenmiştir.

Moğol İstilasası başladığında Hârizmşah şehzâdelerinin en büyük dezavantajı yaşça çok küçük ve tecrübesiz olmalarıydı. Tekiş döneminde ekber ve veliaht şehzâde vefat ettikten sonra veliaht tayin edilen ve tahta çıkan Kutbeddin Muhammed'in ikinci büyük şehzâdesi Gursançtı 1204-1205 doğumluydu. Moğollar tarafından öldürüldüğü 1221 yılında henüz 16-17 yaşlarında gençlik döneminin arifesinde bir kişilik ortaya çıkacaktır. Celâleddin'in ise ondan çok da büyük olamayacağını düşündüğümüzde bütün bir devletin kaderi yirmili yaşları henüz aşmış bir şehzâde ve onun yirmili yaşlara dahi gelmemiş kardeşlerinin elindeydi. Üstelik bu zorlu durumda bile iktidar olma hırsı kardeşler arasında mücadeleye engel olmamıştı. Bu durumda denilebilir ki Melik Şah'ın vefatından sonra oğulları Hindu Han ve Arslan Şah'ın babalarının mirasından hak iddiaları nedeniyle devletten tasfiyesi ile saltanatın Kutbeddin Muhammed ve oğullarından devam etmesi, Moğol İstilasası başladığında Hârizmşahlar Devleti'nin kaderinin oldukça küçük yaştaki insanlara bağlı kalmasına neden olmuştur. Bu noktada Celâleddin'in Hârizmşah kamuoyunda neden umut olarak algılandığıyla ilgili de bir fikir yürütülebilir. Zira cesaretinin yanında bu kadar zor bir mücadeleyi kaldırabilecek yaşlarda olan tek kişi o idi.

Dünyadaki dengeleri alt üst edip coğrafyayı demografik, sosyal ve siyasi yönden yeniden şekillendiren Moğol İstilâsı başladığında bu akını en uçta durdurma ve

karşısında durma misyonu Hârizmşahlar Devleti'nin son dönem şehzâdelerinin sırtına yüklenmişti. Bu konuda başarılı olduklarını söylemek güçse de yaşları ve içinde buldukları olağanüstü zor durum göz önünde bulundurulduğunda yoğun bir çaba sarf ettiklerini söylemek elzemdir.

Vali olarak eyaletlere ve bölgelere şehzâde atanmasının Orta Çağ Türk Devletlerinin diğer unsurlarında da mevcudiyetini göze önünde bulundurduğumuzda şehir ve bölge tarihleri açısından şehzâdelerin sahip olduğu önem görülecektir. Bu nedenle şehir ve bölge tarihleri ile diğer Orta Çağ Türk Devletlerinin şehzâdelerini mukayeseli olarak ele alacak çok daha geniş çaplı bir çalışmanın, birbirlerini besleyeceği açıktır.

Hârizmşahlar Devleti'ndeki şehzâdeleri ve bir müessese olarak işleyişini ele alan bu çalışma göstermiştir ki şehzâdeleri merkeze alarak bir Orta Çağ Türk Devletini incelemek o devletin iç dinamiklerini de ortaya koymaktadır. Bu bakımdan da şehzâdeleri merkeze alarak diğer Orta Çağ Türk Devletlerini de inceleyen daha geniş kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğu görülmekte ve önerilmektedir. Böyle bir çalışmanın hükümdar yaşarken devlet içindeki geleceğe yönelik şekillenmelerin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili devletler ve dönemler arası mukayese imkânı vereceği açıktır. Bu mukayese sonucunda da Orta Çağ Türk Devletleri kapsamında iktidara ulaşmak için hükümdar yaşarken meydana çıkan iç dinamikler ve öldüğünde ortaya çıkan taht kavgaları, iktidar olmak bağlamında bu devletlerin çok daha iyi anlaşılmasına yol açacaktır.

Orta Çağ Türk Devletlerini merkeze alan bu tip geniş çaplı bir çalışma da kendinden önceki ve sonraki dönemlerde, Türk devletlerinin iç dinamiklerini karşılaştırıp bu konu hakkında Türk tarihi açısından genel vaziyeti ortaya çıkarabilmek için önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdirimov, B. (2021). Fate of Khorezmians who remained in Asia Minor after the death of Khorezmshah Jalal ad-Din Mingburnu. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 7(15), 48-68.
- Ağırnaslı, N. (2017). Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 1(1), 73-91.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ali El-Hüseyinî. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (N. Lugal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alptekin, C. (1991). Atabeg. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Ateş, A. (1959). Reşid al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları. *Tarih Dergisi*, 10(14), 1-24.
- Ayan, E. (2016). Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 32(32), 13-36.
- Azîz, G. R. (1978). *A Short History of The Khwarazmshahs*. Karachi.
- Bahâü'ddin Muhammed b. Müeyyedî'l-Bağdadî. (1315). *Et-Tevessül ile't-Teressül*. Tahran.
- Baloch, N. A. (2000). The Advend of Sultan Jelal al-Din Khwarzmshah in the Trans-Indus Territories (present Pakistan). *Journal of the Pakistan Historical Society*, XLVIII(4), 5-14.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi* (C. 1). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgin, O. (1993). Cüveynî, Atâ Melik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Brockelmann, C. (2018). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. (N. Çağatay, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Browne, E. G. (1956). *A Literary History of Persia* (C. II). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bünyatov, Z. (2003). *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*. İstanbul: Derin Yayınları.

- Cahen, C. (1971). Abdallatif al-Baghdadi et les. Khwarizmiens. C. E. Bosworth (Ed.), *Iran and Islam: In memory of the late Vladimir Minorsky* içinde . Edinburg: Edinburgh University Press.
- Ceceli, G. (2006). *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Ceceli, G. (2015). *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*. (Yayımlanmamış doktora). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devletşah. (1977). *Devletşah Tezkiresi*. (N. Lügal, Çev.) (C. I). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Donuk, A. (1981). Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı. *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (10-11), 29-56.
- Ebü'l Farac. (1941). *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. (Ş. Yaltkaya, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Eroğlu, H. (2004). *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fitzherbert, T. (1996). Portrait of a lost leader. Jalal al-Din Khwarazmshah and Juvaini. T. Fitzherbert ve J. Raby (Ed.), *The Court of the Il-khans 1290–1340* içinde . Oxford: Oxford University Press.
- Gürbüz, M. (2011). Tekiş, Alâeddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları. 364-365.
- Gürbüz, M. (2013). Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmûalarında Yer Alan Bir Belge Türü: “İhvâniyat”. *Tarih Okulu Dergisi*, (XV), 43-55.
- Gürbüz, M. (2014). *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gürbüz, M. (2018). Hârizmşahlar. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* içinde (C. Cilt 8: Müslüman Türk Devletleri-I). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. (2018). *Târîh-i Güzide*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Horst, H. (1996). Arabische Briefe des Horezmşâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Raşîd ad-Dîn Waṭwât. *ZDMG*, (116), 25-43.
- Horst, H. (2012). Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezmşâhlardan Halîfeliğe Yazılan Arapça Mektuplar. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 327-344.

- İbnü'l-Esîr. (1987a). *El Kâmil Fi't Tarih*. (A. Özeydin, Çev.) (C. X, XI, XII). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Harezşahlar Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karakoç, H. (1998). *Kâdı Beyzavî ve Nizâmü't-Tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya Tan, P. (2018). Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (9), 205-218.
- Köprülü, M. F. (1943). Türk Etnolojisine Ait Tarihi Notlar-Uran Kabilesi. *Belleten*, VII(26), 227-243.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (C. 2: İkinci İmparatorluk Devri). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mazlumi, F. (2018). *Cami'ü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Merçil, E. (1991). *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (2009). Salgurlular. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezşâhlar*. (E. Göksu, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî. (1999). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. (A. Ateş, Çev.) (C. II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nasirabadi, G. A. (2020). Hârezşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/Mayancuk ve Faaliyetleri. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 267-286.
- Necip Âsım. (1934). *Celâlüttin Harezşâh*. İstanbul: Maarif Vekâleti, İstanbul Devlet Matbaası.
- Orazsahedov, A. (2020). Türk-İslâm Şehri Gürgeç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1), 331-359.
- Örs, D. (2012). Vatvât, Reşîdüddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özeydin, A. (1992). Barak Hâcib. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

- Özaydın, A. (1993). Cend. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özaydın, A. (2001). El-Kâmil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özaydın, A. (2005). Muhammed b. Tekiş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özaydın, A. (2006). Nesevî, Muhammed b. Ahmed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları. 577-578.
- Özaydın, A. (2007). Râvendî, Muhammed b. Ali. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özaydın, A. (2009). Sencer. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları. 507-511.
- Özaydın, A. (2013). Vezir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özdemir, M. N. (2008). Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 315-367.
- Özgüdenli, Osman G. (2009). Sultan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2011). Târîh-i Cihângüşâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2016). Hüseyinî, Ali b. Nâsır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2017). *Selçuklular* (C. I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)). Ankara: İSAM Yayınları.
- Özgüdenli, Osman Gazi. (2016). Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler / The Persian Poems of Khwârizmshâh Rulers. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 25-51.
- Perviz, A. (1351). *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*. Tahran.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan-Büyük Selçuklular Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Sümer, F. (1991). Atsız b. Muhammed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Şeşen, R. (1993). Câmîu't-Tevârîh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Taneri, A. (1977a). Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezareti. *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (7-8), 17-54.
- Taneri, A. (1977b). *Celâlü'd-dîn Hârizşâh ve Zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Taneri, A. (1993). *Harezşahlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taneri, A. (1997a). Hârizşahlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Taneri, A. (1997b). Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Toyserkanî, K. (1338). *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvât*. Tahran.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.